

Iványosi-Szabó Tibor

Iskola és irodalom Kecskeméten a XVI–XVII. században

Ma szinte felfoghatatlan az az állapot, amelyben a kora újkorban nemcsak a Homokhátságon, hanem az egykori magyar királyság nagyobb részén, az ország középső területén a lakosságnak élnie kellett. A több mint félezer éves magyar állam, amely fennállása óta Közép-Európa legstabilabb hatalma és a XIV–XV. században egyik legbékésebb térsége, egyik legharmonikusabban fejlődő gazdasága és társadalma volt, évtizedek alatt három részre hullott. Annak a királyságnak a területén — amely néhány évtizeddel korábban még Bécset és Csehországot hódoltatta, ismételten visszaverte a három kontinensre terpeszkedő Török Birodalom támadásait — a két régi ellenség, a Habsburg- és az oszmán hatalom osztozott, és a nemesi nemzetet egyedül képviselő Erdély is török vazallussá vált. Mindkét részen érthetetlen nyelvű katonák biztosítottak rövid szakaszokra kétes közbiztonságot. A Homokhátságon az alighogy kiépült helyi autonómiát, közigazgatást felváltotta egy minden tekintetben idegen, Keleten kiépült rendszer, amit Budáról a hódítók vezényeltek. Az itt maradt lakosok olyan két évszázadot éltek meg, amelyből több mint kilencven évet raboltak el a vissza-visszatérő háborúk és a sokszor még pusztítóbb polgárháborúk. Gazdasági erőfeszítéseik eredményeit, közösségépítő törekvéseiket négy-öt katonai-politikai kataklizma zúzta ismételten szét. Ezek az iszonyatos évek, évtizedek még a Duna–Tisza közén is a települések tucatjait semmisítették meg. A szerencsésebbek száz kilométereket futva mentették életüket. Évszázadok óta nem tapasztalt migráció zavarta össze a közösségek társadalmi építkezését. A két folyó közén nem egy, hanem csaknem folyamatosan három állam adószedőit hajtották be kíméletlenül követeléseiket. A túlélőknek tapasztalniuk kellett, hogy az idegen hadsereg és hivatali rendszer követeléseik behajtásában szervezettebb és hatékonyabb lett, mint a korábbi volt. Az idegen tisztviselők pontosabban vették számba mindenki vagyonát, és személyre szólóan jegyezték fel — idegen nyelven — kötelezettségeiket. A behajtás minden korábbinál könyörtelenebb lett. A gazdasági lehetőségek viszont hosszú időre beszűkültek, de néhány területen ismételten érezte hatását egyfajta háborús konjunktúra. A megmaradtak riadtan lesték a hódítók öltözködését, szokásait, és iszonyodtak vallási rítusaiktól. Bár a moszlim vallástól nyílt üldözést nem kellett elszenvedniük, de az élet minden területén naponként meg kellett élniük, hogy ők nemcsak leigáztak, hanem ráják lettek, akik minden tekintetben hátrányokat szenvednek a birodalom hasonló alattvalóival, de az „igaz hitet” követőkkel szemben. A szertelen méretű birodalom peremén viszont a később erejében megroppant oszmán hatalom kénytelen volt eltérni, hogy a hódolt lakosság a királyi országrész törvényei szerint éljen, a többi országrésszel sokoldalú kapcsolatot tartson.

Bár a nemzeti tudat ekkor még alig éledezett, a nemzeti irodalom és közszellem csak ezekben a századokban kezdett bontakozódni, de a közösségi tudat egy formája már a középkor végén kétségtelenül létrejött. Aligha kétséges, hogy a rendi társadalomnak az

anyagi javak termelésével foglalkozó rétegei is megéltek a falvakban és a mezővárosokban nemcsak egyfajta strukturálódást, hanem szűkebb közösségi összetartozást is. Talán nagyobb részük még bizonyos gazdasági gyarapodást is. Ezzel szemben a kora újkor elején a társadalmi ellentétek katasztrofális ütközésekhez vezettek. A frissen jelentkező vallási különbségek pedig nemritkán izzó gyűlölködésekbe torkollottak. Nem csekélyebb ellentmondást gerjesztett bármely új politikai vagy katonai elgondolás. A megosztottság az élet minden területén olyan sokrétű és olyan mély lett, hogy az egykori politikai közösség sorsával törődők joggal veszítették el minden reményüket. Sokakat viszont éppen a kialakult bizonytalanság sarkallt tevékenységre.

Közel fél évszázad kellett ahhoz, hogy a jelentősebb települések ki tudják tapogatni az új viszonyok lehetőségeit, és életük, gazdálkodásuk számára valamiféle célt, távlatot tudjanak nyitni. A közösségek magasabb szintre történő emelkedéséhez még több évtizedre volt szükség. Az itt maradtak elszántságát az igazolja, hogy egyfajta „modus vivendi”-t viszonylag gyorsan ki tudtak építeni. Teljességgel érthető, hogy ez a zaklatott, merőben új gazdasági, társadalmi és politikai állapot szükségszerűen visszahatott a civis társadalom szellemi-kulturális életére.

A kortársak közül csak kevesen ismerték fel igazán a szomorú történelmi valóságot, hogy az a politikai-gazdasági struktúra, amelyet a nagy Szulejmán életében még sikeres hatalom hozott magával és kényszerített rá a meghódoltakra, egy zsákutcs rendszer, és amely az európai társadalmak számára teljesen idegen. Azt viszont tömegek élték meg, hogy a hódoltság az itt talált gazdasági és társadalmi viszonyok, egy távlatos jövő lehetőségeinek szétzilálását eredményezte. A magyar politikai útkeresés számára másfél évszázadon át az képezte a legnagyobb buktatót, és ezt maguk is érezték, hogy az új hatalommal való együttműködés a jövő aláaknázását jelentette. Bocskai és Bethlen sikertelen próbálkozásai után Erdélyben is nyilvánvalóvá vált, hogy az ország egységének visszaállítására saját erőből képtelenek. A hódítók hatalmának megtörése tehát csak igen komoly külső segítséggel válhatott lehetségessé. Szellemi-kulturális téren még tragikusabb alternatíva jelentkezett. Az új hatalomhoz történő alkalmazkodás nem a kisebb vagy a nagyobb rossz közötti választást jelentette volna, hanem a teljes önfeladást. A központi-nemzeti hatalom hiánya viszont az anyagi források és a politikai támogatás szinte teljes elmaradását eredményezte. A hódoltságban a kultúra csak a terhek és zsarolások szorítójában vergődő önkormányzatokra, az esetek többségében az egymás lehetőségeit romboló egyházakra és néhány magányos, igényes ember konok elszántságára támaszkodhatott. Érthető tehát, hogy e két évszázad kulturális termése — főként a periférián — bizony szerény maradt.

Éppen ezért komoly elhatározás kell ahhoz, hogy valaki Kecskemét hódoltság alatti szellemi arculatának megrajzolására vállalkozzék. Pedig azt sem mondhatjuk, hogy ezzel a területtel eddig senki sem foglalkozott. Hornyik János — főleg a hódoltság első szakaszából — a felekezetek és az iskolák formálódásáról idézett jelentős eseményeket. A protestáns eklézsia első évtizedeiről Marton Sándor bővítette ismereteinket. Szabó Kálmán a történeti néprajz köréből — főleg a XVIII. század anyagából — tárt fel több sajátosságot. A mezőváros ötvösművészetéről B. Borovszky Ida nyújtott rendkívül igényes feldolgozást.¹ A város irodalmi örökségét pedig Orosz László összegezte. A jeles elődök figyelemre méltó eredményei ellenére szinte lehetetlen a civis közösség szellemi-kulturális sajátosságairól elfogadható összegzést, megbízható képet adni. Több terület ugyanis teljesen érintetlen maradt, és csaknem mindegyik kutató a rendelkezésünkre álló forrásoknak csak egy részét kamatoztatta, illetve a hódoltság egészéről — egy-két kivételtől eltekintve — nem is szándékozott teljes körű áttekintést nyújtani. Ezért e témakör igényes feldolgozása csak

1 B. Borovszky Ida: 1980.

több szaktudomány további alapos feltáró munkája nyomán képzelhető el. Egyetlen szakterületet művelő személy csak akkor vállalkozhat majd egyfajta összegzésre, ha minden jelentősebb tudományág a maga területén elvégezte a kellő feltárást, alapozást.

Szükségeseznek tartom, hogy előjáróban még egy észrevételt tegyek. Tekintettel arra, hogy nem a kultúrtörténetben, hanem a gazdaság-, a társadalom- és az igazgatástörténet kutatásában szereztem bizonyos mérvű jártasságot, egyoldalúságom óhatatlanul érződni fog. A kultúra egyes területeinek változását, gyarapodását és hatását érthetően mindennek előtt ezeken a területeken érzékelem. Ezért e rendkívül fontos területnek főként a köztörténettel kapcsolatos részeit emelem ki. Ezt a korlátot felerősítette még az a tény, hogy a ránk maradt írott emlékeinket csaknem kizárólag a közigazgatás szakemberei rögzítették. Ha ez az egyoldalúság kellően irritáló lesz, remélhetőleg akad majd egy szakavatott kultúrtörténész, aki nem fogja ezt túrni, és a számottevő még kihasználatlan forrásanyag és irodalom kamatoztatásával egy lényegesen kiegyensúlyozottabb és teljesebb képet fog erről a korai cívis kultúráról adni.

*

Az egyes közösségek szellemi és kulturális életének kereteit régtől fogva az iskolák léte és működésének szintje döntően meghatározta. A mezővárosi iskolák esetében célszerű még egy elemet kiemelni. Ezekben a közösségekben az iskolák nemcsak az általános kulturáltságot, hanem a legszélesebb társadalmi csoport, a parasztság képzettségét, szellemi igényességét is serkentették. Kecskemét középkori öröksége e téren is figyelemre méltó. A XV. században a plébánia mellett létrejött iskola a következő évszázad zaklatott évtizedeiben is tovább működött. Az 1546-ban készült török adókönyvben fellelhető az Oskola utca, amely nyilvánvalóan egy régóta ott működő intézményről kapta a nevét.² Ha a török defterdár is felhasználta az adózók beazonosítása során, azt jelzi, hogy a városban nemcsak egy ismert épületről volt szó, hanem az egész lakosság számára egy megbízható tájékozási pont, jól azonosítható terület lehetett. Mindez akár arra is utalhat, hogy az iskola már az előző évtizedekben különvált a templomtól, és a város önkormányzata tartotta azt fenn, a közösség fedezte a tanító, a magiszter fizetését.

A későbbi évtizedek iskolai életéről nincsenek megbízható adataink. A helybeli protestánsok tudni vélik, hogy a helyi egyházközség megalakulásától fogva (1564) működött az alsó fokú oktatásuk. Azt ugyan kiemelik *„Hogy a megalakulás nehézségeivel küszködő új egyháznak egyelőre nem lehetett anyagi ereje iskolájának középiskolai színvonalra fejlesztéséhez, ezt valószínűnek tarthatjuk. 1588-ban azonban már ismét megindul a külföldi egyetemeket látogató kecskeméti ifjak sorozata. 1589-től pedig szakadatlan sorban látjuk felvonulni a kecskeméti ifjakat a debreceni kollégiumba magasabb tanulmányok végzésére, amiből ismét azt következtethetjük, hogy 1580 tájától a kecskeméti iskola gimnáziumi szintre emelkedett.”* Ehhez a megállapításhoz legalább két megjegyzés kívánkozik. Az első az, hogy Kecskemétről már a XV. században és a XVI. század első évtizedeiben jelentős számú fiatalember ment különféle külföldi egyetemre, főiskolára, amikor még nem létezett protestáns iskola. Tehát a külföldre menők közül akár a katolikus iskolából is kikerülhetett néhány. A másik észrevétel az, hogy bár a következtetés nem teljesen indokolatlan, de mindez mégiscsak feltételezés, és ezek alapján az iskola tényleges működéséről, annak kezdeteiről és besorolásáról semmi biztosat nem tudunk. A legelső támpontunk a század legvégéről való. *„Az első név szerint ismert iskolarektor, Veresmarti Mihály Megtérése históriájában mint tekintélyes egyház szolgálataiban töltött hivatalt említi kecskeméti rektorságát 1597 tájáról.”*³ Az újabb adat 1599-ből való.

2 Káldy-Nagy Gyula: 1985. 349. Iványosi-Szabó Tibor: 2001. 90–96.

3 Soós Tamás: 1964. 4–5. Marton Sándor munkájára hivatkozik.

Ez év novemberében György deákot fogadta fel iskolamesternek a tanács. Búzás Mihály prédikátor fizetését, aki Tolnából menekült ide, a következő év pünkösdjén rögzítették.⁴ Fizetését úgy állapították meg, hogy „Az [iskola]mestörnek ételének viseli gongyát ű kegyelme Ezön szegőtségre.” Tehát feladatköre igen szorosan kapcsolódott az iskolához, de ő nem tanított. Érdekes, hogy a következő évi egyezségében — bár a dotáció is jóval kisebb — az áll, hogy: „Az mestörnek, ha leszön is, tehát asztalt nem tart.” Egyébként az iskolamester létével kapcsolatos bizonytalanság nem tarthatott sokáig, mivel György mesterrel 1600-ban és a következő évben is megújították korábbi szerződését. Ezek az egyezségek, melyeket a prédikátorral és iskolamesterekkel kötöttek, azért rendkívül figyelemre méltóak, mivel az ú. n. hosszú háborúban (1593–1606) éppen az 1600-as évben érte Kecskemétet egy olyan súlyos támadás, melynek hatására a lakosság jelentős része kénytelen volt elmenekülni.⁵ Tehát mind a város közössége, mind pedig a magisztrátus rendkívüli válságot élt meg. Az iskolák fontosságát érzékelteti, hogy ennek ellenére a város a következő években is körültekintően gondoskodott a prédikátorokról és az iskolamesterekről.

A katolikus iskola működéséről ugyancsak ezen esztendőkből vannak biztos adataink. Egy bigámiával kapcsolatos perben az ítélező bíróság tagjainak felsorolásakor prédikátorok mellett sorrendben az iskolamestereket említik: „Első Búzás Mihály Prédikátorunk, Gergöly pap más röndön. Scola mestör mindkettő, János és György földvári...”⁶ Miként láttuk, ez évben György volt a református iskola mestere, János a katolikusoké lehetett. A következő években a város István mestert fogadta meg helyére. Ezt az teszi kétségtelenné, hogy míg György mester szerződésének megkötésénél Búzás Mihály, a református prédikátor volt jelen, István mesterrel a „más röndön”, más valláson lévő „Gergöly pap” jelenlétében rögzítették dotációját.⁷

Mivel a világháború során elpusztultak a város jegyzőkönyvei és sok év adatait rögzítő nyilvántartásai, a következő évtizedekből nem tudunk adatokat idézni az iskolák működéséről. Ha a rendkívüli nehézségek között gondoskodott a magisztrátus a feltételekről, valószínű, hogy a békésebb, kiegyensúlyozottabb évtizedekben még inkább megtette ezt. A 60-as évektől legalább a különféle nyilvántartások alapján tudjuk követni a város életét. Az ezekben fellelhető kitételek mindkét iskola létét egyaránt dokumentálják.

Az iskolák épületére utaló adatunk még kevesebb számban maradt. Az 1678-as tűzvész után a főbíró, Deák Pál is írt a környező ferences rendi kolostoroknak, segítsék az itteni ferenceseket, hogy a „residentiát, iskolát a magok alamisnájokból” ismét fel tudják építeni. Azonban ez az épület igen szerény lehetett. Ezt érzékelteti az egyik bejegyzés: 1700-ban „Az Scholaban ablakhoz vettünk egy concz papirost 6 polturán”.⁸ A reformátusok iskolájáról csak a XVIII. század elejéről maradt néhány feljegyzés, amely az ugyancsak a tűzvészt követően elkészített épület későbbi renoválására utal.⁹

4 Hornyik János: 1861. II. 73–75.

5 „Az Fű Bíró Uram engemet kért Város szolgájának egy néhány napigh, mikor mind elhatták az Város Deákjai, azért én Szűcs Bálint fia migh it voltam az Város házánál, az mely dolgok idémben löttének, én azokat minú ide ez helyre írtam föl.” Hornyik János: 1861. II. 55–56.

6 Iványosi-Szabó Tibor: 1996. 54.

7 Hornyik János 1861. II. 73–75.

8 Bács-Kiskun Megyei Levéltár IV. 1528. Az egyház gondnokának számadásai.

9 Adatunk nemigen van az iskolaépület nagyságáról, termei számáról. Földszintes, többszobás, szalma- vagy nádtetős, nagyrészt vályog- és faépület lehetett. Ez csupán elemi és alsófokú gimnáziumi évfolyamoknak adott helyet. Az akadémiákra lépett deákok számának biztonsága szerint csak 1570 táján indulhatott el a felsőbb oktatás benne, s 1580-ban már több tantermes gimnázium van, úgyhogy 1599-ben a Tolnáról menekült tanulószereg baj nélkül beosztható a teljes szervezetbe, mely éppen

Mindenekelőtt írott forrásaink rendkívüli hézagosságai miatt nem tudunk pontos képet alkotni arról, miként és milyen mértékben támogatta a mezőváros tanácsa az iskolákat. Erősen valószínű, hogy e tekintetben is városonként erőteljes lehetett az eltérés. Maga a támogatás formája és mértéke pedig a közösség anyagi állapotától függően változott. Úgy tűnik, hogy az igazán válságos időszakokban a magisztrátus közvetlenül segítette a felekezetek iskoláit. Ennek formájáról, mértékéről a XVI. századból nem maradt feljegyzés. A századfordulóról, a hosszú háború keserves esztendeiről — Hornyik János monográfiájában — fennmaradt néhány szerződés, amit részben a prédikátorral, részben az iskolamesterekkel kötöttek. Ezeket sorra a főbíró, az illetékes prédikátor, illetve a pap, a tanács tagok és a „polgárok” jelenlétében szentesítették. Mind a két iskolamesternél azonos a megfogalmazás: „Az Mestört, György Deákokat fogattuk meg várasul” Búzás Mihály jelenlétében, illetve „Scola mestört, István Mestört várasul fogattuk mög... Gergöly Pap” jelenlétében. Tehát az anyagiakat a város biztosította, a személy kiválasztása viszont „az Ecclia (ecclesia) akaratyából” történt. A nagyon csekély adat arra utal, hogy az 1678-as tűzvészt követő iskolaépítésekben a tanács közvetlenül nem vette ki a részét. Az egyházak kaptak ugyan számottevő támogatást, de az építkezésekkel kapcsolatos szervezőmunkákat és a mesterek fizetését az egyházak gondnokai irányították és tartották nyilván.

A tanács támogatása e téren csak közvetett módon és nagyon szerény formában jelentkezett. Minden bizonnyal igen régi szokás élt tovább ezekben az évtizedekben is, melyekből feljegyzések maradtak. Az emlékezetesebb egyházi ünnepek során a főbíró vagy az adószedő jótékonykodására került sor. Ezt egyik-másik feljegyzés teljesen egyértelművé teszi: 1662-ben „Karácsony napján deákoknak és koldusoknak tall. 1”. A következő évben „Karácsonyban az szegények számára adtunk az kisbírák kezéhez f. 2, d. 40. Ugyanakkor az calvinista árva deákok hozzánk jöven cantálni, adtunk nekik tall. 1.” Ha nem is maradt fenn minden évből minden egyházi ünnep alkalmával juttatott adományról feljegyzés, azt mondhatjuk, hogy ez bevett gyakorlat lehetett. A leggyakoribb juttatás karácsony mellett húsvéthoz és pünkösdhöz kapcsolódott. E fő ünnepek mellett a legtöbb évben vízkereszt, gyertyaszentelő és Szent Márton ünnepein is jelentkeztek a főbírónál a mendikánsok és a deákok. Bár Szent György-napkor szinte kivétel nélkül bejegyezték az ajándékozásokat, ez alkalommal azonban nem egyházi, hanem civil ünnepségről szólhatunk. Mivel ekkor történt a bírák megválasztása, az új főbírók, az új tanács köszöntésére siettek a tanulók, de ez alkalmakkor sem volt nagyobb az ajándék a szokásosnál. Érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy érdemi változás történt e téren is a kilencvenes években. A török kiűzését követő első néhány évben a jutalmazások összege ugyan még változatlan, de 1692-től a korábban megszokott összeget megkétszerezették. Ezt azért érdemes kiemelni, mivel az egyházak támogatása terén hasonló, sőt még nagyobb változás észlelhető. Kétségtelen, hogy mindez a város lassan kiegyensúlyozottabb anyagi helyzetét is jelzi.¹⁰

Az iskola léte mellett legalább annyira meghatározó az ott folyó oktatás, annak színvonala. Sajnos erről is csak nagyon töredékes ismereteink vannak. Azt viszont hangsúlyoznunk kell, hogy a mai állapotokhoz képest egykoron nyomorúságos viszonyok között kellett tanítani, illetve tanulni. Ha nem is tipikus, érdemes idézni a Budán tapasztalt állapotokat, annál inkább, mivel kecskeméti kapcsolódása is van. Bocatius János kassai

a megszorított tanulószereg miatt már 6 évfolyamos gimnázium lehetett 2–4 tanteremmel. Soós Tamás: 1964. 6. Mindez azonban csak feltételezés, erre semmilyen konkrét adat nem utal.

10 Ezt támasztja alá az is, hogy a főbíró és az adószedő számadáskönyveiben található feljegyzések alapján a támogatottak köre és a támogatások esetei számottevően bővültek. A tanulókon túlmenően szegények, török és tatár fogságból szabadult prédikátorok és családtagjai részesültek támogatásban. Sőt néhány esetben még a városon át vitt török foglyok étellel és borral való önkéntes ellátását is rögzítették. Több esetben más városokból érkező deákokat is támogattak.

főbíró 1605 novemberében Budán járt Bocskai István fejedelem kíséretében, és feljegyezte tapasztalatait. *„Találkozom a magyarok keresztyén presbiterével. Az itt lakó keresztyének állapotáról és helyzetéről faggatom. Röviden válaszol: nyomorúság és szolgaság. Panaszkodik, hogy nemrég elvették tőlük a templomot. Házáról nyugodtan mondhatná az ember, hogy dologház. »Vajon hol van az iskola?« »Hát itt.« »Több nincs?« »Bizony nincs.« Ezután vendégül hív a szerencsétlen, hogy foglalkozásának valamiféle tanújelét adja. Begyűjt, aztán a macskákat elzavarja a tűzhelyről. [...] Odaadom neki Albumomat, és megkérem, hogy emlékeztetőül írja be könyvecskémbe nevét. Megteszi, de előbb még leír egy általam nem ismert rejtelmes mondatot: »Most egy magas célpont felé törekszem, hátha elértem azt, amit még soha senki sem ért el. Kecskeméti István magiszter, a budai keresztyén egyház prédikátora...«¹¹*

A hódoltság mezővárosaiban ennél biztosan jobbak voltak a körülmények, de ezekben is igen szűkösek. Az a tény, hogy Kecskeméten a katolikus iskola ablakainak befedéséhez papirost vásároltak, igencsak sanyarú állapotokra utal. Talán nem árt hangsúlyozni, hogy nálunk a kora újkor első századaiban az igényesebb oktatás személyi feltételei is igen szerények maradtak. A nagyszombati egyetem jogi karának megalakulásáig (1637) semmiféle hivatásnak nem volt iskolai szakoktatása. Ekkor még valamiféle iskolai végzettséghez csak a lelkészi és a tanítói foglalkozást kötötték. Mind a katolikus, mind pedig a protestáns iskolákban feladatuknak a humán és a vallási műveltség terjesztését tekintették. A legalsó fokozaton, a kisiskolákban írást-olvasást tanítottak, vallásos szövegek igénybevételével. Ez általában három évig tartott. Ezután kezdődött a tulajdonképpeni gimnázium, amelynek a tananyaga a latin nyelvtan, a mondattan, a poétika és retorika volt. Ezt négy éven át folytatták, klasszikus auktorok szövege alapján. A legtöbb latin iskolában az oktatás csak ezekre terjedt ki. A három részre szakadt országban a XVII. század második felében összesen 80 református, 60 evangélikus, 20 katolikus és féltucatnyi unitárius gimnázium működött. Bár a paraszti tömegek kívül rekedtek, a mezővárosok polgárai és a jobb módú gazdák éltek a latin iskola lehetőségeivel.

Még a XVII. században is a latin iskolákon belül a protestáns és a jezsuita iskolákat különböztették meg. Ezek azonban inkább szervezetükben és vallási háttérüket tekintve különböztek egymástól, mintsem tanrendjükben. Érdemi különbség volt még, hogy a katolikus iskolában a továbbtanulni nem kívánók számára csak anyanyelvi írás-olvasást tanítottak. A továbbtanulók számára itt is volt triviális tagozat, ahol párhuzamosan tanították a latint és az anyanyelvi írás-olvasást. A protestáns iskolákban szinte feltételezve a továbbtanulási szándékot, ritkán szerveztek kizárólag anyanyelvi írás-olvasást tanító intézetet. Ezzel kétségtelenül többet kívántak, mint a katolikus iskolák többsége, de egyben el is riasztották azokat, akik anyanyelvi oktatással is beérték volna.¹²

A „három város” — Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd — protestáns iskoláit szinte a debreceni, esetenként a pápai kollégium gyakorló iskoláinak tekinthetjük. Ez tehát nemcsak azt jelentette, hogy ezekből a továbbtanulni akarók útiránya adva volt, hanem azt is, hogy sorra az anyaiskolában végzők közül választották ki a tanítóikat. Az egyházközség ismételtelen elküldte megbízottjait, hogy az új tanítót elhozzák. Ezek rendszerint még nőtlen fiatalemberek voltak. Többen azért vállalták ezt a nem különösebben fizetett munkát, hogy anyagi alapot teremtsenek a külföldi tanulmányaikhoz. A gyakorta kezdő pedagógusok csak előképei lehettek a későbbi évszázadok köztisztletnek örvendő és bölcs néptanítóinak. Tehát semmiképpen sem véletlen, hogy ritka eset volt, ha két évnél hosszabb időt töltött valaki egy iskola élén. A nagykőrösi számadáskönyvek bejegyzései arra utalnak,

11 Szakály Ferenc: 2001. 539.

12 Mészáros István: 1981. 238–269. és 273–292. Makkai László: 1981. 1487–1491.

hogya a tanács nem is szívesen látta, ha egy-egy mester egy évnél tovább maradt náluk.¹³ E mesterek közül név szerint csak igen keveset ismerünk. Mindez érthetően nemcsak az iskola fenntartói-szervezeti formáira, normáira utal, hanem sokat sejtet a tanítók felkészültségéről és az oktatói-nevelői munka minőségéről is. A folyamatosságot — tekintettel arra, hogy a prédikátorok személye is gyakorta változott —, a „színvonalat” és a hagyományt valójában csak az eklézsiák közössége és azok gondnokai, mintsem a pedagógusai jelentették. Az egyházközség még a XVII. század nagyobb részében is csak egy tanító, iskolamester fizetését tudta biztosítani. Sajnos a katolikus iskolák személyi ellátottságáról még ennyit sem ismerünk. Mivel a ferences rendház tagjait ritkábban cserélték, vélhetően az oktatást végző személyek is ritkábban változtak. Merőben más viszonyok alakultak ki 1715 után, amikor a piaristák bekapcsolódtak a város oktató-nevelő munkájába.

Az egyes iskolákban tanuló gyerekek száma érthetően erősen változott. Térségünkben alig akad erre vonatkozó adat. Ritka kivételnek számít, hogy ismerjük az 1650-es években Szabadszálláson tanulók számát. Itt éveken át 120 gyerek tanulta a betűvetést. Tekintettel arra, hogy csak egyetlen tanító foglalkozott velük, ez a nagyon figyelemreméltó szám vagy ritka kivételnek tekinthető, vagy a tanítás körülményeiről, hatékonyságáról árul el igen sokat. Egy tanító energiáját — még ha esetleg segítette is a munkáját egy-két öregebb diák — ennyi gyereknek még a fegyelmezése is felemésztette. A kecskeméti iskolákban tanulók létszámáról viszont még a XVII. század végéről sincs pontosabb ismeretünk. Ezért tűnik meglepőnek *„A volt Református Kollégium”* 400 éves évfordulójára írt *„Iskolánk története”* című munka néhány megállapítása. *„...1580-ban már több tantermes gimnázium van, úgyhogy 1599-ben a Tolnárról menekült tanulóserég baj nélkül beosztható a teljes szervezetbe, mely éppen a megszorodott tanulóserég miatt már 6 évfolyamos gimnázium lehetett 2-4 tanteremmel. Nem valószínű, hogy az elemi iskolai részben a leánytanulóknak, akiket csak olvasásra, hittanra, énekre tanítottak, külön tantermük volt.”*¹⁴ Mindez azonban csupán feltételezés, hisz erre vonatkozó biztos támpontot még senki sem említett. Ezért a belőle levont következtetések legalábbis kétségesek.

Nemcsak a kecskeméti iskolákban végezte a munkát hosszú évtizedekig csak egy-egy iskolamester. Miként láttuk, Szabadszálláson is — az 1650-es években — a 120 tanuló egyetlen iskolamester tanította. Azt a fennmaradt szerződések igazolják, hogy az 1600-as évek elején a kecskeméti református és katolikus iskolákba csak egy-egy tanítót szerződtettek. Tehát a Tolnárról *„menekült tanulóserég”* és a *„6 évfolyamos gimnázium”* oktatása egyetlen mesterre hárult. Ez az állapot a hódoltság alatt sem változott. Csak valószínűsíthető, hogy 1685 táján már leánytanulókat is oktattak valamilyen formában a református iskolában. Azt viszont nem tudjuk biztosan, hogy volt-e külön tanítójuk. Arra viszont, hogy három tanítót is foglalkoztattak, csak a XVIII. század elejéről, derekáról van bizonyíték. Az iskolaszervezet szintjét sem könnyű megállapítani. Óvatosságra int a következő esemény. *„Az 1741-es építkezés, a magasabb litteraturai érdeklődésre emelő lendület”* [kiemelések az idézett szövegen belül], melyet 1749-től Varjas János első állandó professzor hozott az iskolába, felkeltette a szomszédos ferences páterek féltékenységet, úgyhogy feljelentették a helytartótanácsnál, hogy a kecskeméti reformátusok magasabb iskola emelésén fáradoznak.¹⁵ Ez a magasabb literatura alighanem a poétika és a retorika lehetett. Ez a feljelentés, és az ennek nyomán létrejött vizsgálat tehát azt teszi valószínűvé, hogy addig nem folyt teljes szintű gimnáziumi oktatás a református kollégiumban sem. Az viszont kétségtelen, hogy mind a katolikus, mind pedig a református iskolában nem csak alapfokú írás-olvasást tanítottak. A különféle

13 Szakály Ferenc: 2001. 365–370.

14 Soós Tamás: 1964. 6.

15 Soós Tamás: 1964. 8.

adományozások során ismételten megkülönböztetnek — mindkét iskolán belül — kisdíjakokat, mendikánsokat és öreg deákokat. „Pünkösdi ünnepében két iskolabeli deákoknak adtunk f. 2.” „Az *reformata schola* beli deák gyermekeknek adtunk den. 24. Az *pápista deák* gyermekeknek asszerint den. 24.” „Az *orthodoxa és reformata ecclesia* beli öreg deákoknak és a *pápista deák* gyermekeknek adtunk tall. 1.”¹⁶

A gimnázium felső osztályait a református tanulók általában Debrecenben folytatták. Az egyik örökösödési perben tett vallomás szerint egyik katolikus szülő két fiát „scolákban taníttatta őket, asztaloktól Győrett, Gyöngyösen és ruházatjukra s költségekre sokat költött”.¹⁷ A szóban forgó Bíró János és Pál édesanyja viszonylag jómódú, bár távolról sem a leggazdagabb civis özvegye volt. A távolabbi városokban éveken át folyó taníttatás biztosan komoly áldozatokat követelt. A helybeli iskolákat viszont a szegényebb gazdák fiai is látogatták. Erre enged következtetni, hogy később, amikor kisbírók, székbírák, vásárbírók lettek, kötelesek voltak önállóan nyilvántartásokat vezetni. Számadáskönyveik, a robotlajstromok rendkívül sokféle kézírás őriztek meg. Márpedig a század második feléből név szerint ismert 74 kisbíró között találunk 2 teljesen vagyontalant, 12 törpebirtokost és 29 kisbirtokost.¹⁸ Tehát közel hatvan százalékuk a szegényebb vagyoni csoportokból verbuválódott. A név szerint ismert 81 székbíró közül csak néhány százalékkal kisebb az arányuk. A név szerint ismert 30 vásárbíró közül viszont 83 százalék került ki a szerényebb vagyonúak közül.¹⁹ Ha ezekhez hozzávesszük, hogy a kocsmárosok, a mézárások ugyancsak folyamatosan vezettek nyilvántartásokat, számuk tovább nő. Ugyancsak a legszegényebbek közül kerültek ki a tyúkszedő deákok, a kisbírók és vásárbírók munkáját időről-időre kiegészítő írnokok. Ha a legszegényebb vagyoni csoportokon belül is ilyen jelentős igény volt az iskolai oktatásra, elképzelhetjük, hogy a jobb módú és a rendkívül gazdag civisek, iparosok és kereskedők között még szélesebb körű lehetett ez az igény. Az is természetes, hogy az írni-olvasni tudóknak csak elenyészően kis része került a városi igazgatás apparátusába. Ezek a távolról sem teljes adatok azt jelzik, hogy a rendszeres iskolai oktatásban való minél jelentősebb számú részvétel nemcsak a szülők, tanulók számára lett egyre fontosabb, hanem azt is, hogy az írásbeliség fokozatos terjedése miatt a mezővárosi önkormányzat vált volna működésképtelenné ezek hiányában. Az iskolában szerzett ismereteknek, készségeknek érthetően, a tőzsérkedő gazdák, a kupeckedők, a kereskedők, az egyházak évenként változó világi gondnokai stb. messzemenően hasznát vették.

*

A mezőváros szellemi életének felvázolása során az irodalom áttekintése jelent legkisebb gondot. Ez elsődlegesen annak köszönhető, hogy Kecskemét irodalmi műveltségének feltárásával többen is foglalkoztak. Azonban aligha kétséges, hogy ennek érdekében Orosz László tette a legtöbbet. Ezért nem véletlen, hogy valamennyien, akik e téma iránt érdeklődünk, vagy kutatásaink során e területre tévedünk, elsőként az ő összegző munkáját vesszük kezünkbe.²⁰ Tekintettel arra, hogy mindaz, amit ő a kora újkorról megfogalmazott, máig helytálló, e rövid áttekintés során elegendő csak főbb megállapításait felidézni. Valójában az egykori összegzéséhez csupán néhány érdemi kiegészítést

16 A jelzett évek főbírói számadáskönyvei, ill. IV. 1610. i/ 1640–1707. Töredékek 66–68.

17 Iványosi-Szabó Tibor: 1996. 106.

18 Kecskeméten ekkor a kisbírók nem segédhivatalnokok voltak, hanem a négy parsra, részre osztott város egy-egy részének az igazgatásában vettek részt.

19 Iványosi-Szabó Tibor: 2010. 92., 103. és 106.

20 Orosz László, *Kecskemét irodalmi öröksége*. Kecskemét, 1990. Kecskeméti Füzetek 2.

tehetünk. Egyáltalán nem véletlen, hogy az ő elemző munkásságát még ezek során sem lehet mellőzni.

Kecskemét középkori irodalmi öröksége teljesen homályba vész. Iskolája, magát külföldön is képző jelentős számú tanulója legalábbis számottevő irodalmi érdeklődés lehetőségére utal.²¹ A városhoz, a civis társadalomhoz köthető legelső irodalmi munka azonban csak a XVI. században, ezen belül a reformációban gyökerezik. Ez viszont olyan kiemelkedő alkotás, hogy immár évszázadok óta a korabeli legkiválóbb munkák között idézik. A kecskeméti születésű Kodály Zoltánt is megihlető zoltárfordítás — a csodálatos zenei alkotás nemzetközi nyelvének közvetítésével — méltán lett világhírű. Irodalomtörténészeink joggal emelik ki, hogy e munka lényegesen több, mint egyszerű fordítás. A mű szerkezete, sajátos íve és szuggesztív lírai hangvétele Kecskeméti Végh Mihály valódi alkotása.

A szerző személye körüli bizonytalanság máig sem szűnt meg teljesen. Egyik biztos kiindulópont az, hogy a fordítás versfői megőrizték nevét: MICHAEL VÉGKECSKEMÉTI. A másik a mű keletkezésének időpontja: 1561. Ennek alapján nem indokolatlan annak feltételezése, hogy a zoltárfordító azonos azzal a kecskeméti Mihály diákkal, aki 1521-ben Krakkóban, az egyetemen tanult. Az évszámok alapján azonos lehet Kecskemét város 1564. évi főbírójával, Végh Mihállyal, akinek házában megkötötték a katolikusok és a protestánsok a templom használatáról szóló, méltán híressé vált egyezségüket.²² E témát egy újabb adattal bővíthetjük. A kecskeméti tőzsérek a hódoltságot megelőző évtizedekben is számottevő szerepet vállaltak e tájegység távolsági kereskedelmében. Igen sokatmondó adat, hogy Buda elfoglalása után: „Az első Pest megyei kereskedő, akit — ezúttal Ausztriából hazafelé igyekezve — az ország nyugati határainál felfedezünk, kecskeméti Végh Mihály, aki 1544. július 20-án 1-1 bála boroszlói és iglaui posztót jelentett be elvámolásra Zurndorfnál.”²³ Tekintettel arra, hogy a Krakkóban egyetemi tanulmányok végzésére induló egykori fiatalember mindenképpen komoly vállalkozó szellemmel rendelkezett, nem indokolatlan ez esetben rágondolni. Annál inkább, mivel ezekben az évtizedekben egy szerényebb vagyonú ember vagy katonaként — főként, ha nemes volt —, vagy pedig kereskedőként alapozhatta meg szerencséjét és családi vagyonát. Ez utóbbit a kecskeméti tőzsérek ebben és a következő évszázadban jelentős számban igazolták. Érdemes e nevek és az alkotó beazonosítását még egy megjegyzéssel kiegészíteni. A Vég, avagy Végh családnév csak a XVI. századi iratokban és nyilvántartásokban lelhető fel Kecskeméten. Egy-egy összeírásban csak egyetlen ilyen családnév található. A XVII. századi nyilvántartásokban pedig már sehol sem leljük. Tehát a tévedés lehetőségét ez a tény is szűkíti.

Már Hornyik János több mint egy tucát olyan író sorol fel, akiknek neve, illetve előneve kecskeméti. Ők vélhetően, vagy a helyi iskolákban kezdték tanulmányaikat, vagy itteni munkálkodásuk révén kapták ragadványnevüket. Aligha kétséges, hogy személyük a helybeli szellemi igényességnek, esetenként az irodalom iránti számottevő érdeklődésnek tanúi.

Nem kiemelkedő alkotás ugyan, de Mikszáth Kálmán feldolgozása révén közismertté vált a századfordulóról egy rövid írás. Orosz László joggal emeli ki a beszélő köntös históriájának bemutatása során, hogy az elbeszélés nemcsak történelmi dokumentumként becses, hanem „kerek szerkezete, jó előadása miatt beillenék 16–17. századi emlékirataink bármelyikébe.” Nemcsak ennek formai erényei jelzik a civisek számottevő részének irodalmi érdeklődését, formai igényességét, esetleg próbálkozásait, hanem a hatvanas években rög-

21 Ezek száma közel egy tucatra tehető. Iványosi-Szabó Tibor: 2002/a 159–161.

22 Orosz László: 1990. 10–13.

23 Szakály Ferenc: 2001. 368.

zített, a főbírók szájából elhangzott búcsúbeszédék is. Tekintettel arra, hogy ezek irodalmi érdeklődők körében ismeretlenek, célszerű az egyik legelsőt idézni. „*Anno Domini 1669. Édes barátim, az kik következendők vattok, titeket is Isten ű szent felsége tarcson meg az igaz hitben, és az jó lelkiismeretben, és ezt az nyomorúságos házat őrizhessétek békével, és az Isten engedje, barátim, hogy ebben az esztendőben semmi panaszolkodó beszédet az szegénységtől ne halljunk, csak az utakon sehul semmi zúgolódó és siralmas szó ne hallassék az mi városunkban, hogy kegyelmeteknek is ideje eljővén, válhassék meg kegyelmek is szép békével [a] nyomorúságtól. Annak felette azok bírákat is, minthogy az régi előttünk való jámbor bírák az szokás szerint megtartottak, egy kocsi [sortól, mentesítettek a hosszúfuvartól]...*”²⁴ Az alkalom és a hangvétel hagyományos maradt, de a megformálás számottevően évenként módosult. 1684. május 4-én a következő formulát találjuk: „*Nekiünk mindenekben tiszteletes uraink, hálákat adtunk az nagy Istennek, hogy az következendő Szent György nap után való esztendőre felvirrasztotta kegyelmeket mind ennyi sok zörgő, csattogó időben is életünket ez nyomorúságos háznál: az ő kegyelmességéből megtartotta. Kívánnjuk, hogy az Úristen minden csendes békességgel álgya meg kegyelmeket, nem úgy mint az mostani háború időben. Adgya az Úristen, alkalmazatosban, csendességben tölthesse el esztendjét, megemlékezvén arról, hogy szegény városunkat régi bevett szokását tekintetben vévén: Az egy kocsisort. Egy heverősort. Egy fahordást. Egy zsáksort. Egy tiksort.*”²⁵

Ami a város irodalmi örökségét illeti, meg kell állapítanunk, hogy a XVII. században a Psalmushoz hasonló alkotás nem született. Orosz László összegző munkájában még azt volt kénytelen rögzíteni, hogy ebben a században csak mindössze egyetlen „korrajzi verseset” született, amelyet 1679-ben László deák jegyzett le, és valószínűleg az ő munkája. Tekintettel arra, hogy ebben és a következő évtizedben egyetlen László deák neve lelhető fel a különféle feljegyzésekben, ő azonos lehet Csizmadia László deákkal, akit később az esküdtek közé választottak, majd a város jegyzője és főjegyzője lett. Irodalomtörténészünk ítélete ezúttal is helytálló: „*Gyarló versekben beszéli el, melyik napon milyen csapatok fordultak meg a városban...*”²⁶ Aligha kétséges, hogy a lejegyzett negyven versszak igazi értéke az események, az adatok rögzítése. Ezek pedig minden bizonnyal pontosabbak, teljesebbek lettek volna, ha nem erőlteti rigmusokba. A későbbi karrierje alapján joggal ambíciózusnak vélhető deák azonban megérdemli, hogy egy-két átlagostól eltérő megfogalmazását, fordulatát megemlítsük, bár ezek minden bizonnyal a korabeli köznyelv részét képezték. „*Jádzik az szerencse, forog az hamarján...*” Az egyik török sereg inzultusa során azt figyelte meg, hogy „*Az egész bíráknak változik az színe / Hányván zöld karikát minden szeme fénye...*” Ugyanekkor a hivatlan vendégek a kívánságukat nem teljesítő ispánnak „*Egy darab som pálczát hátára tevének...*”. A katonák erőszakoskodásától, fenyegetéseiktől joggal megrémült Vidács Mátyás testi-lelkiállapotát pedig azzal jellemzi: „*Feir spanyol viasz csepege orráról...*”²⁷

Az elmúlt években fény derült arra, hogy a civis város e századbeli irodalmi öröksége lényegesen bővebb, mint eddig gondoltuk. László deák munkája pedig ezen belül távolról sem jelenti a csúcspontot, valójában csak kisszerű próbálkozás a legjobb alkotásokhoz képest.

Szinte megszokott, hogy régi irodalmi alkotásaink a legváratlanabb helyekről kerülnek elő. Az itt szóban forgó szövegeket a városi adminisztráció során keletkezett különböző

24 Iványosi-Szabó Tibor: 2008. 1. köt. 321. A bejegyzett részen a lap alja rongált, néhány szó hiányzik. A változatokban a városháza épületét, mint a szolgálat jelképét, többször említik nyomorult, nyomorúságos háznak.

25 Iványosi-Szabó Tibor: 2008. 652.

26 Orosz László: 1990. 16.

27 Hornyik János: 1861. II. 502–503.

nyilvántartások, számadások lapjai őrizték meg. Ezeket a köteteket sokan és sokszor lapozták, az ott talált gazdasági és katonai tárgyú feljegyzéseket nemritkán idézték is. A rendkívül nehezen kiolvasható, többségükben töredékes versek, zsoldárok és fohászok stb. elkerülték figyelmüket. A rövidebb-hosszabb szövegeket az esetek többségében a hivatali élet hétköznapijaiban vezetett nyilvántartások lapjain, az üresen maradt részekre utólag írták be. Ritka eset, hogy teljesen új oldalon kezdődik egy verszet. Tehát úgy kell felfognunk, hogy ezek az esetek jelentős részében csupán amolyan tollpróbák voltak a szó szoros, és több esetben talán annak átvitt értelmében is. A lajstromok lapjain többször is fellelhető a „proba penna”, amelyhez hasonló értelmű kifejezés a „probatio calami”, és a „probatus calami” latin megfogalmazás ugyancsak megtalálható.²⁸ A lejegyzések helyének megválasztása, annak módja és azoknak színvonala nagyon eltérő. Ezek a töredékek és versek — csekély kivételtől eltekintve — az egyes kötetek rossz fizikai állapota miatt is a legtöbb esetben rendkívül nehezen olvashatók. Éppen ezért az egyes szavak kibetűzése nemcsak rendkívül nehéz, hanem többször bizonytalan is. A bejegyzéseket többségükben olyan személyek végezték, akiknek íráskészsége, írásképe elég alacsony szintű, és a betűvetésben való gyakorlatuk is legtöbbször szerény lehetett. Nem kell szakképzett grafológusnak lenni ahhoz, hogy megállapítsuk: a főbírók, a másodbírók, és főként a nótáriusok kézírása összehasonlíthatatlanul nagyobb rutint, jóval magasabb intelligenciát sejtet. Igen nehéz lenne — bár nem lehetetlen — a lejegyzők személyét azonosítani, de csaknem biztosan állítható, hogy többségükben kisbírók, tizedesek, vagy akár tikszedő deákok lehetnek. Tehát minden bizonnyal csak néhány osztályt végzett gyakornokok, esetleg gyakran változó munkára beosztott esküdtek, hivatalnokok vállalkoztak arra, hogy e kötetekben, több esetben valóban frissen vágott lúdtollaik kipróbálása során, rögzítsenek néhány eszükbe villanó vers- vagy zsoldárészletet, és olykor a cifraszűrökön megcsodált egy-egy hímzésmintát, vagy még ritkábban egy-egy süveget, ruházatot, kezdetleges rajzot. Mivel a lajstromok szövegében, a feljegyzések gazdag sorozatában nagyritkán bukkannak fel, érthető, hogy gyakorta csak hevenyészett irkafirkát láthat bennük az, aki nem törekszik a feljegyzések mindegyikét kibetűzni, azok értelmét kibontani és ezeket együttesen látni.

Az 1645 és 1705 közötti évtizedekből a többéves, és több részletben publikált gyűjtés eredményeként eddig 211 vers, illetve vers- és szövegtöredék gyűlt össze.²⁹ Ezek egy részének azonosítása és irodalmi értékének bemutatása rendkívül igényes és igen hosszadalmas filológiai munkát követelt. Ezt Orosz László végezte el példamutatóan, és így valójában ő emelte be ezeket Kecskemét XVII. századi irodalmi örökségébe. Egyik első megállapítása: „A közölt szövegek ennek a kornak magasabb szintű költészetével is érintkező közösségi költészetnek figyelemre mindenképpen érdemes kecskeméti emlékei.” Itt célszerű még egy újabb megállapítást tenni. Egy közösség szellemi-kulturális szintjét nemcsak a ránk

28 Orosz László hívta fel a figyelmet arra, hogy a probatio calami jelentése a magyarországi latinság szótárában „exertitatio versus componendi, verselési kísérlet”. 2006. 267.

29 Iványosi-Szabó Tibor: 2008. 90–147. Célszerű jelezni, hogy Orosz László filológiai munkája csak 103 szövegre terjedt ki.

A következő évek feltáró munkája révén ezek száma duplájára nőtt, sőt ezek kiadása után is került elő egy újabb verstöredék. Ezért célszerű itt a későbbi elemzők számára hozzáférhetővé tenni.

Az ganéjbul, porbul, // sárbul lám felemelél. // Érdemenen kívül engem, // bűnöst megtisztelél. // Fáraónak átkátul, // tüzétül ment el (?) // irgalmasan tartál. // Uram el is nem vesztl. // Holofernes megöletett // gyenge Judittul, // Ő nagy hada megbúdula // az egy asszonytul. // Betániáját mentéd // rabló hadátul, // Ily kegyelmes gondod // vagyyon az igazrul.

Lelőhely: IV. 1504. p/ 1691. 1. p. A sorok összefolynak, néhány szó olvasata bizonytalan. A sorok tagolása vitatható!

maradt munkák, alkotások jellemzik, minősítik. Mindenképpen figyelemre méltó az irodalmat értő, az azt igénylő tömeg mérete és ízlésvilágának a szintje is. Csak egy jól előkészített alapon jöhet létre a komoly alkotások iránti igény, csak a tartós ismeret teszi lehetővé a megkedvelt irodalmi részletek idézését, és csak az egyéni tehetségek gondozása során bontakozódhat ki bármiféle közösségi, illetve egyéni költészet.

„Irodalmunk 1640–1690 közötti, tehát nagyjából az itt közölt szövegek keletkezésének és lejegyzésének idejével egyező korszakát Klaniczay Tibor a barokk irodalom hőskorának nevezte. Kiemelte ezen belül mind a protestáns, mind a katolikus egyházi irodalom nagy szerepét.”³⁰ A kisbírók tollhegyére került szövegrészletek nagyobb része valóban egyházi jellegű. Ez a kor szellemi-kulturális életét tekintve teljességgel természetes. A református templomokban énekelt zsoltárok, a katolikus miséken elhangzott latin nyelvű bibliai idézetek, és magyar nyelvű egyházi énekek egyaránt jelentős számban képviselve vannak. Még két bibliai tárgyú históriás ének is feltűnik: *A tékozló fiú históriájából* és *Mária Magdolna históriájából* azonban csak az első sorokat idézték.

Szerelmet érintő részletek, sorok nem kerültek elő. Ez a kor írástudóinak puritán szemlélete miatt nem is lehet meglepő. Annál nagyobb teret, hangsúlyt kapott a létbizonytalansággal, az egyénet és a közösséget sújtó szenvedéssel kapcsolatos téma. Ezúttal nem valamiféle megijátság vagy divat sugallta a témaválasztást, hanem a közvetlen átélés. Ennek súlyát pedig az növelte, hogy az országos események — a Wesselényi-féle összeesküvés megtorlása, a kuruc mozgalom kibontakozódása, majd a másfél évtizedes háborúskodás — minden epizódja helyben is újabb és újabb katonai incidenseket, sőt nemritkán valószínű tragédiákat eredményezett. Az összegyűjtött töredékek és versek hangulata minden bizonnyal ezért is ilyen komoly, sőt komor. Mindössze egyetlen tréfás hangvételt találhatók, a *Tücsöklakodalom*. Csak sajnálhatjuk, hogy a hasonló hangulatú, akkor ismert szövegekből többet nem idéztek fel.

Megnőzteté az Pütsök / Az ő vitéz fiát. / Megkérte Szunyognak / Hajadon leányát.

*Leánt neki nem adván / Az Pütsök komának, / Azulta minden estve / Az házban dúdolja nótáját.*³¹

Külön is érdemes kitérni arra, milyen kiemelkedő, avagy kevésbé jelenetős költők alkotásait vetették papírra az írnokok és kistisztviselők. Ezt egyrészt azért célszerű megtenni, mivel az esetek többségében igen gyenge íráskészséggel rendelkező személyek rögzítették az éppen eszükbe villanó, a békés és a viharos napjaikban őket elkísérő irodalmi részleteket. Ők minden bizonnyal a helyi iskolákban szerezték ismereteiket. Tehát ezek alapján joggal következtethetünk a mezővárosban működő két iskola oktatásának részben egyházi, részben világi témáira és igényességére. Talán nem felesleges ismét megemlíteni, hogy a tanítók, az iskolamesterek csaknem évenként váltották egymást, tehát nem egy-két személyiség kivételes hatásáról szólhatunk. Mivel pedig ezeket csak évtizedekkel később rögzítették, a tanítás hatékonyságáról is vallanak. Így ezek a versek, versrészletek minden kétséget kizáróan bizonyítják, hogy a hódoltság közepén lévő mezőváros civis lakosságának szellemi közege és ízlésvilága nemcsak teljesen beágyazódott a másik két országrész szellemi életébe, hanem azt is, hogy nem egy-két kivételes személyiség, véletlenül ide kényszerült prédikátor vagy iskolamester tudott róluk, vagy legalábbis alkotásaikról. Tehát nem megalapozatlan az az észrevétel, hogy az akkori, az élő magyar irodalom a viszonylag szegényebb, a plebejus rétegeken belül is a hétköznapiak részévé vált.

30 Orosz László: 2006. 267.

31 Iványosi-Szabó Tibor: 2008. 100–101. Ugyanaz a személy írta, aki az 1663. évi Robotlajstrom 67. oldalán lévő „*Jobb volt volna néköd*” kezdetű verset jegyezte le. *Tücsöklakodalom* (Több szakasza jegyzettel. In: Weöres Sándor: *Három veréb hat szemmel*, Budapest, 1977. 177–180.)

Semmiképpen sem felesleges annak kiemelése, hogy a különféle zsoltárok Szenczi Molnár Albert fordításaiként éltek tovább százak és ezrek emlékezetében. A katolikus egyházi énekek lejegyzett részei Kájoni János *Cantionale catholicum* című kötetéből valók. De került elő Szőlősi Benedek *Cantus catholicus*ájából is néhány idézet. Nem kevésbé figyelemre méltó, hogy a már említett, *A tékozló fiú históriája* és a *Mária Magdolna históriája* Szentmártoni Bodó János erdélyi unitárius költő alkotása a két folyó között is olvasókra talált. Rajtuk kívül fellelhető Szegedi Lajos protestáns lelkész, Székshárosi Horvát András, Újvári Tamás, Carthausi Szt. Domokos, Pécslyi Király Imre egy-egy verse, illetve versrészlete, Aquinói Szent Tamás és Szent Bernát egy-egy himnusza. Idézték a Kecskeméti Gradual (1637–1681) egyik énekét. Található a Kun-kódexből (1621–1647) is néhány sor, valamint az evangéliumokból kisebb részletek.

Legalább ennyire indokolt, hogy a világi jellegű művek alkotóit ugyancsak név szerint említsük. Az egyik lejegyző teljes egészében idézte Balassi Bálint *Cantio elegansát* (Siralmas énekét). A kor két jelentős katolikus költője is nyomot hagyott. Hajnal Mátyástól két, Nyéki Vörös Mátyástól egy idézet került elő. Fellelhetők ezeken kívül Rimay Jánostól és Szepsi Csombor Mártontól származó versrészletek is. Ezeknél az idézeteknél nem lehet eléggé erőteljesen hangsúlyozni, hogy többségükben csak alig néhány osztályt végzett emberek, ritkán adódó szabad perceikben, szinte tudattalanul vetették papírra — ami ezekben az évtizedekben otthon még csak nagy ritkán kerülhetett kezük ügyébe — a fejükben zsongó és mindenképpen becsült szövegeket. Óhatatlanul előtolakszik az a gondolat: vajon napjainkban az agyonunt értekezleteken a lényegesen képzetesebb tisztviselők agyában mi zsonghat. Az ezrével papírra vetett firkáinkban milyen arányban lelhető egy-egy Nagy Lászlótól, Illyéstől, Buda Ferencről stb. származó, megragadó epizód. Bár kétségtelen, hogy minden kornak más az érdeklődési köre, erősen eltérő a közkultúra fő iránya, de ha figyelembe vesszük azt a létbizonytalanságot, azt a szegénységet, amely akkor meghatározó volt, ami alapvetően meghatározta a közösség gondjait, talán kisebb lenézéssel kezeljük ezen évtizedek kultúráját.

Nem csekély örömmel állapíthatjuk meg, hogy féltucatnyi olyan vers, illetve versrészlet található az összegyűjtött anyagban, amelyek minden bizonnyal helyi szerzők vagy átmenetileg itt munkálkodó személyek alkotásai. Egyiket-másikat, ha formai elemeik nem is teszik kiváló alkotássá, kétségtelen, hogy hangulatuk is eltér az átlagtól. Ízelítőül célszerű az egyikből két strófát idézni.

... Megkészíté az szakács sok szép új étkeket,
Foghagymával az csukát, tárkonyos gyömbérrel
Az sületlen báránnyú, tikhús fekete lével,
Az sós ponty fő dévérről, csikó hús jó lével.

Az sok friss ételeknek ki tudná meg számát,
Kevés volt ki dicsérte, kinek ötte száját.
Egyik bíró peniglen dicsérte szakácsát,
Hogy megholta után is elvönné jutalmát...³²

32 Iványosi-Szabó Tibor: 2008. 97. A vers sorai, miként az esetek nagyobb részében itt is összefolyó-
nak, csupán az egyes strófák különülnek el egymástól. A központosítás szinte teljesen hiányzik, az
ékezetek is nagyjából elmaradtak, ami miatt a szöveg olvasata olykor bizonytalan. A feljegyzést
valószínűleg valamelyik kisbíró készítette, akinek a kézírása a lajstrom lapjain több helyen fellelhető.

Az 1673. év különösen sok keserűséget hozhatott mind az egész országra, mind pedig a helybeliekre. Három anonim verselő is megörökítette ennek sok szomorúságát, nyomorúságát.

*Oh nyomorúságos esztendő,
Homályba beborult idő,
Voltál nekünk csak búszerző,
Gyakran méreggel emésztő...*

A másik vers szerzője minden bizonnyal a magisztrátus valamelyik tagja lehetett, vagy legalábbis a bírák lelkiállapotát, hangulatát idézte fel.

*Óh kegyelmes Isten szánj meg,
Ez nyomorult háztúl ments meg,
Hogy házunkban nyughassunk meg,
Többé ne is ismerjük meg.³³*

Minden tekintetben kiemelkedő alkotás az a vers, amelynek a feljegyző adta az *Anno 1673* címet, pontosabban jelzést. Ez nemcsak terjedelmét, hanem formai sajátosságait tekintve is kiemelkedik a többi közül. Minden bizonnyal eddig még teljesen ismeretlen volt a magyar irodalmi életben. Egy Erdélyből ideszakadt ember panaszoja el benne fájdalmait. A húsz strófából ízelítőül csak az első három versszakot idézzük.

*Kegyesen tápláló,
Mindeneket formáló
Szent Jehova Isten!
Légy gondom viselő[m]
És jól igazgatóm,
Keserülő Isten.*

*Óh mert reád hadtam,
Igyemet rád bízam,
Ez idegen földön
Nincsen jóakaróm,
Sem gondom viselő[m],
Keserülő Isten.
Vajha szüleimet,
Édes nemzetimet
Csak egyszer láthatnám,
Éltömet éltökért,
Az ő jóvoltokért
Letenni nem szánnám.³⁴*

Zárásként is célszerű kiemelni, hogy nem a helyi papok, prédikátorok és iskolamesterek vizsgáztatták emlékezetüket emlékirataik rendezése során. Azt is célszerű hangsúlyozni, hogy a verseket, zsoltárrészleteket lejegyző kisbírákat és vásárbírókat évenként

33 Iványosi-Szabó Tibor: 2008. 110. Talán érdemes utalni arra, hogy a hivataluktól búcsúzó bírák a városházát nevezték nyomorúságos háznak. Erősen valószínű, hogy a szöveget lejegyző maga is kisbíró volt.

34 Iványosi-Szabó Tibor: 2008. 115–119.

váltották, és a szolgálat terhes volta miatt ritka kivételnek számított, hogy valakit sok év után ismételten e feladattal bízták meg. Tehát a civis társadalom széles plebejus rétegének szellemisége és műveltség iránti igényessége tárulkozik itt fel előttünk. Csak sajnálni tudjuk, hogy a lényegesen iskolázottabb gazdagabb civisek és a nemzetközi tapasztalatokkal is rendelkező tőzsérek ez irányú ismereteit és igényeit nem tudjuk feltárni.

A másik megjegyzésünk az lehet, hogy ez az áttekintés — bár kétségtelenül nagyon jellemző lehet — távolról sem a teljes hagyaték alapján készült. Orosz László még csak 103 töredéket, verset tudott azonosítani. Később azonban ezek száma 211-re bővült. Ezek filológiai feldolgozása után vélhetően még árnyaltabbá válhat az itt felvillantott kép. Bár így is kétségtelen, hogy a korabeli magyar egyházi és világi irodalom lenyűgözően széles köre formálta, gazdagította a civis társadalom szellemi-lelki életét. Aligha kétséges, hogy a hódoltságban lévő többi mezőváros szellemi-kulturális életének feltárása további figyelemre méltó eredményeket hozna felszínre.

Azt is feltétlenül leszögezhetjük, hogy a tartós idegen uralom, a polgárháborúk, a hosszú háborúk és a sorozatos természeti csapások ellenére is megmaradt a civis társadalom vitalitása, nem roppant össze szellemi-lelki tartása. Nem idomultak a másfél évszázadon át sorsukat nyomorító hódítókhoz. A csaknem folyamatos szegénység, a gyakorta feltörő reménytelenség ellenére sem esett szét, süllyedt le, hanem a másik két, ugyancsak sokat szenvedő országrész szellemi életének folyamatosan részese maradt, és az egész magyar-ság szellemi teljesítményét néhány morzsával még gyarapította is.

Irodalom

B. Borovszky Ida

1980 *A XVII. századi mezővárosok iparművészete* (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen). Bp.

Hornyik János

1860–1866 *Kecskemét város története oklevél-tárral I–IV.* Kecskemét

Iványosi-Szabó Tibor

1996 *A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei I. 1591–1711.* Kecskemét

2001/a *A szellemi élet csirái a középkori Kecskeméten.* Forrás 33. évf. 5. szám.

2002/a *Kecskemét története 1541-ig*

In: Bárh János (szerk.) *Kecskemét története 1849-ig*

2008 *Írott emlékek Kecskemét XVII. századi nyilvántartásaiból. I–II.* Kecskemét

2010 *A mezővárosi autonómia formálódása Kecskeméten a XVI–XVII. században*

In: (Bárh János szerk.) *Cumania* 25. 5–140.

Káldy-Nagy Gyula

1985 *A Budai szandzsák 1546–1590. évi összeírása* (Pest megye múltjából). Bp.

Makkai László

1985 *Magyarország története 1526–1686. 3/2. Tájak és népek. 1425–1460.*

Mészáros István

1981 *Az iskolaiügy története Magyarországon 996–1777 között.* Bp.

Orosz László

1990 *Kecskemét irodalmi öröksége.* Kecskemét

2006 *Probationes calami* (Tollpróbák)

In: Bács-Kiskun megye múltjából 21. Szabó Attila, Tánczos-Szabó Ágota (szerk.) 267–300.

Soós Tamás

1964 *Iskolánk története*

In: 400 éves a kecskeméti Katona József Gimnázium. A volt Református Kollégium. Kecskemét

Szakály Ferenc

2001 *A hódolt megye története*

In: Zsoldos Attila (szerk.) *Pest megye Monográfiája I/2.* 329–544. Bp.

Pintér Lajos

Négy bagatell

1.

Sok jeles esemény kötődik Kecskeméthez, de amit most felidézek, nem épp dicső eseménye a városnak.

Rákosi Mátyás ugyanis 1948-ban, 48. augusztus 20-án Kecskeméten mondta el híres, inkább hírhedt beszédét, melyben bejelentette lényegét tekintve a pártegyesítést. És az sem szolgálhatott a nagyszámú hallgatóság öröme, akik feltehetően a város és környéke parasztjai közül kerültek ki, hogy Rákosi itt lebegtette meg a téészesítés lehetőségét.

Bérci Laci bácsitól hallottam erről a nagygyűlésről először.

Bérci László Baján élő fotóművész volt, és a népi írók legjobb portréfotósa, az 1943-as szárszói írótalálkozó legendás fényképésze. Németh Lászlót, Sinkát, Szabó Dezsőt és sokakat az ő mára klasszikussá vált portréiról ismerjük.

Pályakezdő szerkesztő voltam a *Forrásban* a 70-es években, és munkám a Petőfi Irodalmi Múzeum fotótárába vezetett, Sinka Istvánról kerestem fotókat. A fotótáros udvariasan figyelmeztetett, hogy ha már Kecskemétről eljöttem Budapestre, miért nem inkább Bajára mentem el: ott él a népi írók legnagyobb fotósa, akinél teljesebb gyűjteményt találnék, mint az irodalmi múzeumban.

Így kerültem el később Bajára Bérci Laci bácsihoz, és így kerültem vele baráti ismeretségbe.

A korabeli hírlapokban biztosan megtalálható Rákosi kecskeméti beszédének szövege, de az a mozzanat, amit Bérci Laci bácsi nekem elmesélt, biztosan nincs benne az újságokban.

Egyszer Laci bácsi azzal állt elő, hogy ő is ott volt ám a tömegben Rákosi ominózus beszéde alatt. Rákosi azzal kezdte, hogy dübörgő hangon szónokolta: innen üzenem Veres Péternek... erre a hallgatósága elkezdte skandálni: éljen Péter bácsi, éljen Péter bácsi, és skandálta szüntelenül. Rákosi Mátyás, mert ravaszságban utolérhetetlen volt, észrevette, hogy ilyen légkörben nem folytathatja fenyegetőzéssel mondatát, hát ekképp kanyarította: innen üzenem Veres Péternek, hogy üdvözlöttem.

Szerencsére nem azt mondta, hogy ölelem. Mert tudjuk, halálos volt az ölelése.

2.

A következő történet valamikor 1972–73 táján esett meg. Pesti egyetemista voltam és fiatal költő, akinek versei már vezető lapokban az idő tájt is megjelentek. A *Kortársban*, *Új Írásban* például. Mind a két szerkesztőségbe be is jártam, a Kortársnál régi magyar irodalom-tanárom, Kovács Sándor Iván volt a főszerkesztő, a versrovat vezetője pedig a kitűnő költő, Takács Imre. Milyen kár, hogy Imre neve is ily gyorsan feledésbe merül, teszem hozzá.

Az *Új Írás*nál pedig a kortárs klasszikus nagy költő, *A tékozló ország* költője, Juhász Ferenc volt a főszerkesztő és Módos Péter a versrovat vezetője. Módos Péterről azért is illik megemlékeznem, mert Ilia Mihály után vagy Ilia Mihály mellett ő volt az, aki elsőül elismerte pályakezdői tehetségemet. És ezt egy 17–18 éves fiatalember bizony egy életre megjegyzi.

Politikailag nem voltak felhőtlen évek ezek, mert repedések kezdtek keletkezni a kádári konszolidáció falán. Ha máskor nem, ez március 15-én megmutatkozott. 1972-ben is, 73-ban is nagy diáktüntetések voltak Pesten, rendőri gumibotzással, igazoltatásokkal és egy-néhány egyetemista egyetemről való kizárásával.

Március 15. Ezer a gumibot. Írta ezekről az időkről Kiss Bence, és ekkor írtam én is a *Március, ütlegek ünnepe* című, azóta sem megjelent versemet.

Március 15. munkanap volt, nem volt nemzeti ünnep, tilos volt bármiféle gyülekezés, és tilos volt a nemzeti jelképek, kokárda, nemzeti zászló kitűzése. A fiatalok ezt nehezen tűrték, és a tiltás ellenére benépesült a Batthyány tér, a Március 15-e tér, a Nemzeti Múzeum, az Erzsébet híd környéke.

A szocializmust építő Magyarországon ijesztő volt ez a fiatalos hömpölygés.

Ezekben az években március elején bent jártam az *Új Írás* szerkesztőségében, és a szerkesztőségi előszobában a titkárnő már azzal fogadott, hogy Juhász Ferenc föltétlen szeretne velem beszélni.

Juhász Ferenc szeretett bennünket, pályakezdő fiatalokat. *Fiatalok a jövőnek* címmel még rovatot is indított számunkra. Ott publikált Baka Pista, Nagy Gazsi, Szöllősi Zoli, Bari, ott publikáltam én is.

Bementem tehát Juhász Ferenc főszerkesztői szobájába. Juhász a néhány köszöntő és formális mondat után közelebb hajolt hozzám, és baráti intéssel ezt mondta: És aztán nehogy csináljatok valami meggondolatlanságot március 15-én.

Vágni lehetett a csöndet, és ebben a csöndben még hozzátette: Mert bejönnek az oroszok. És azt is hozzátette: Aczél mondta.

Megdöbbsentem, és ma is megdöbbsenten gondolok erre a jelenetre. Logikailag nem értem, hogy bejönnek az oroszok. Hiszen már bent voltak.

3.

Ez már később, a 80-as évek elején történhetett, de még 89, a rendszerváltás előtt.

Onnan tudom, hogy a rendszerváltás előtt, mert még megvolt az MSZMP, állt a megyei pártszékház, és a pártszékházban ott dolgozott első titkárként Romány Pál.

A pártbizottság épülete mellett a megyei tanács felmagasodó 14 emeletes épülete, melynek 14. emeletén voltak az idő tájt a *Forrás* irodái.

Egyik nap déltájban kiléptem a *Forrás* kapuján, hát éppen Polyák Ferivel futottam össze.

Polyák Feri igazán jó barát volt, az írók nagy tisztelője, de az írók is tisztelték őt. Weöres Sándor például versbe foglalta fafaragói nagyságát.

Polyák Feri egy Kecskemét közeli, matkópusztai tanyán élt, onnan járt be a városba. Arról volt híres, arról volt jellegzetes fafaragó, hogy baltával, durva, nagy csapásokkal mintázta szobrait. Ezek a szobrok paraszt-Krisztusok voltak, és azok a kétkezi emberek, akik Feri életében is körülvették.

Találkozom tehát Polyák Ferivel a *Forrás* kijárata előtt, Feri se nem köszön, se nem fogadja a köszönésemet, hanem a dolgok közepébe vágva azt mondja: – Belevágtam volna a kést, bele biz én!

Mondtam neki, Ferikém, nyugodjál meg, mondd el, mi a probléma, de ő csak hajtogatta: Belevágtam volna a kést, bele biz én!

Közelben volt a Bajor söröző, azóta azt is lebontották. Mondtam Ferinek, gyere már, igyunk meg a Bajorban egy korsó sört, és majd közben megnyugszol.

Leültünk a sörözőben, és szép lassan megvilágosodott előttem, hogy Ferinek mi is a problémája.

Elmondta, hogy faragott Fidel Castro jelenlétében a világifjúsági találkozón Kubában, faragott a Vatikánban a pápa előtt, faragott május 1-jén Pesten, a Felvonulási téren, de nem volt sehol semmi gondja. Most aztán Moszkvába vezérelte a sorsa, a Vörös téren faragott kis baltájával a legnagyobb nyilvánosság előtt, az elmondottakból is látszik, hogy vállalta ő ezeket a nyilvános fellépéseket, paraszti performanszokat, nem csak alkotóműhelyében, elvonultan dolgozott.

Faragok tehát Moszkvában, a Vörös téren, mondja, és odajön hozzám egy tévériporter kis interjút készíteni. Leteszem bal felől a kisbaltámat, jobbról a riporter-nő, válaszolok neki pár gyors kérdésére. Nyúlnék balra a kisbaltáért, hát közben nem ellopták! Azt a baltámat, amellyel végigfaragtam a világot Havannától a Vatikánon át Budapestig. A moszkvai Vörös téren meg ellopják a kisbaltámat!

Hirtelen megértettem a helyzetet, és átvettem Feritől a szót. Persze, te mindenkinek meséled azóta a történetet, amerre csak jársz, mindenfelé hírsztelek, hogy ellopták a kisbaltádat.

Igen, igen, csap rá szavaimra Ferkó, akinek csak lehet, elmesélem. Most aztán hívatott Romány Pál, a megyei pártbizottság első titkára.

(Itt jegyzem meg, hogy Romány Pál a pártmunkások között úriember volt, művelt és kedves, a művészek irányában kitüntető érdeklődést is mutatott, mondhatnánk mai szóhasználattal: reformkommunista volt. Persze, ezt lehet, hogy Polyák Feri nem tudta, vagy épp nem akarta tudni.)

Romány azt mondta nekem, vesz annyi kisbaltát, amennyit csak akarok, csak hagyjam már ezt a történetet, ne meséljem szélteben-hosszában.

És ezzel történetünk végére is értünk, de Feri ekkor még visszatért kiinduló mondatára: Romány elvtárs nagyon kedves volt hozzám, nagyon udvariasan beszélt, de én fölkészültem rá, hogyha szidja az anyámat, belevágom a kést, bele biz én!

Polyák Feri már nem él. Kisbicskája becsukván. Baltája holdfényként villan az égen.

4.

1979-ben született Lajos fiam, 1981-ben András. Tehát még mindketten a rendszerváltás előtt. Még láttak orosz tankokat gyakorlatozni menni, előttünk a Nyíri úton, a hetényegyházi erdőbe, láttak orosz katonatiszteket Kecskemét főterén, és a nyíri erdőbe masírozó ázsiai arcú kiskatonákat.

Jártak később a Molnár Erik-iskolába, amelyik azóta már Arany János nevét viseli.

Nem tudom, melyik fiam nyelvi leleménye volt, hogy félrehallása során többször is így emlegette, beszélni még alig tudván, megyénket: Bécs-Kiskun megye.

Nekem nagyon tetszett ez a félrehallás, nyelvbotlás, büszke voltam a fiamra, és büszke voltam a megyémre is, amely ezek szerint egy kicsit Bécs-Kiskun megye.

Azokban a napokban találkoztam az utcán Romány Pállal, a megye előbb emlegetett első titkárával.

Lelkesen újságoltam neki, hogy a fiaim hogyan nevezik a megyénket. A mesélés közben jót is nevetek e gyermeki nyelvbotláson. Meglepetten látom, hogy a különben jó kedélyű Romány Pál nem nevet e történeten.

E szívemnek oly kedves gyermeki nyelvi bukdácsoláson, úgy tetszik, számára nem volt nevetnivaló. De gustibus non est disputandum. Ízlések és pofonok különböznek.

































Simoncsics Péter

Emlékezés egy „intézményre”

Szépe György (1931–2012)

Méltó utódja volt anyai ági nevezetes őseinek, Losontzi Istvánnak (1709–1780), akít az utókor „Praeceptor Hungariae”-ként tart meg jó emlékezetében mint a *Hármas Kis Tükör* első kiadása, 1771 óta eltelt több mint 200 éve alatt majd három tucat kiadást megérő szerzőjét. A nagykőrösi iskola utrechti egyetemen teológiai doktorátust szerzett „akadémikus rektorának” nemcsak vér szerinti, hanem szellemi leszármazottja is volt Szépe György, mert hozzá hasonlóan maga is az európai kultúra képviselője és terjesztője volt hazájában, amelyet híres őse halála és az ő születése közti időben is már annyiszor betemetett az avar puszták homokja.

Szerencsémnek tartom, hogy találkoztam vele, s hogy pályám szinte minden fontos fordulóján föltűnt – pedig nem voltam a tanítványa, mert szegediként a szegedi egyetem hallgatója voltam, s ott Hajdú Péter tanítványául szegődtem a 60-as évek második felében, míg ő Budapesten folytatta tanulmányait, fejtette ki tudományos és pedagógiai tevékenységét. Szépe György fizikai, de még inkább szellemi mozgékonyágát mutatja, hogy éppen Szegeden találkoztam vele, először nem is személyével, hanem csak a nevével – még gimnazista koromban, a 60-as évek elején. Mindez a kibernetika és számítástechnika hazai úttörője, Kalmár László professzor lakásán történt, ahová szüleink régi barátságának és Laci bácsi velünk (öcsémmel és velem) egyívású Zoltán fiával való baráti, úgyszólván testvéri viszonyának köszönhetően bejáratos voltam. A gyerekszobában zajongtunk éppen, amikor Laci bácsi felesége, Erzsike néni ránk szólt, hogy csöndesebben, mert Laci bácsival „Szépe Györgyék” tárgyalnak. Hogy ki lehetett, kik lehettek még ott Szépe Györgyön kívül, s hogy milyen minőségben, nem mondta, de jelképesnek tartom, hogy Szépe György neve megragadt emlékezetemben, holott a nyelvészetről még nem volt semmi elképzelésem, így arról sem tudtam, hogy Szépe György – nyelvész.

Hogy mi a nyelvészet, s ki a nyelvész, arra nézvést a széles publikum, a művelt nagyközönség emlékezetében máig él Lőrincze Lajos, az „Édes anyanyelvünk” ízes dunántúli akcentussal beszélő szerkesztőjének képe, illetőleg hangja, meg az utána következő, kevésbé népszerű nyelvművelő és nyelvvédő rádió- és tévéműsorok alkotóié. Ezekből a műsorokból a nyelvészet úgy képzik meg a nagyközönség elméjében mint a „helyes” beszéd szabályainak gyűjteménye, a nyelvész pedig mint e gyűjtemény, következtően mint a nyelv őre, sőt „főlkent” védője. Ezt az – adott esetben a műsorvezető személyének köszönhetően esetleg – rokonszenves képet rontja az iskolai nyelvtanórák többnyire elborzasztó élménye, a helyesírási és egyéb nyelvtani csuklógyakorlatok emlé-

ke. Röviden és sommásan: a mondottakból következően a nagyközönség a nyelvészt ítélő-, sőt büntetőbíróként képzei el, aki megmondja, mi a helyes, hogyan kell helyesen beszélni és írni, aki nem egyszerűen felügyel a nyelvtan szabályaira, s azok betartására, hanem egyenesen ő az, aki ezeket a szabályokat hozza, következésképpen sokak szemében ő a nyelv „ura”.

Szépe György nem ilyenfajta nyelvész volt. Ő a nyelvet, s vele együtt a nyelvtant szélesebb kontextusban fogta föl, úgy, mint a kultúra más régióival szoros kapcsolatban álló szeptét, amely mind időben, mind térben hatalmasabb mint az őt használó ember. A Horányi Özséb készítette interjúban mondja: „A nyelvészetet [...] én úgy fogom fel, hogy ez egy integráló tudomány. Integrálja az összes tudománynak – amit elér, ami tudomására jut – a nyelvvel kapcsolatos vélekedését, problémakezelését és eredményeit.” Ugyanott nyilatkozik arról, hogy mi vitte őt erre a pályára: „nekem teljesen mindegy volt, hogy nyelvész leszek, irodalmár vagy középkori történész. [...] ...matematikus vagy kémikus is szívesen lettem volna, de hát inkább magyar–francia szakosnak mentem”, mert „véletlenek sorozata alakított ilyenné”. Szépe György „véletlenei” két, egymással nem harmonizáló halmazát egyfelől családi körülményei, másfelől az ország történelmi helyzete adták. Családi háttere, amely mint fontosabb említettem, anyai ágon a magyar művelődés egy fölívelő szakaszáig nyúlik vissza, édesapja és anyai nagyapja ügyvédi hivatásával együtt pedig a XX. század első felének azt a vidéki patrícius életformáját jelenti, amelyet Márai Sándor írt meg az *Egy polgár vallomásaiban*. Ami pedig a tágabb történelmi hátteret illeti, Szépe György korai formáló évei nem sorolhatók az ország emelkedő korszakai közé, ifjúkora, egyetemi tanulmányainak évei (1949–1953) pedig kifejezetten a legsötétebb korszakok közé tartoznak. Családja mégis biztosította, hogy Szépe György gyermekkorában a magyar és európai műveltség kölcsönössége és folyamatossága jegyében teljen el. Édesapja és nagyapja gazdag és sok nyelvű könyvtára, az általuk előfizetett országos és európai napilapok, folyóiratok széles panorámát tártak föl a minden iránt érdeklődő gyermek, majd ifjú Szépe György előtt, és megalapozták tájékozottságát, amit élete végéig megőrzött. Az ügyvédi iroda működése, amelynek feladata volt, hogy jogi keretbe szorítva kezelje a társadalom hétköznapi konfliktusait, minden biztonnyal hatott a fiatal Szépe Györgyre, és miközben igazolta a még gyermek- és ifjúkorában szerzett jártasságát a római és nemzetközi jogban, előkészítette az ő későbbi tudományszervezői aktivitását. Szépe György „véletlenek összjátékának” tartotta pályájának alakulását, másfelől azonban az a körülmény, hogy jogász családból jött, hogy a jog „bölcsojéből” pillantotta meg a világot, s lett végül nyelvész, nagyon is egybevág a modern nyelvészet történetével, amelynek XIX. századi kezdeteit éppen egy jogtudományi pamfletben¹ véli fölfedezni a pedagógus Karácsony Sándor (1891–1952)² és vele összhangban a nyelvész Robert Austerlitz (1923–1994)³, ekképpen tehát mégis „szükségyszerűnek” mutatkozik Szépe György „egyedfejlődése”, amennyiben megismétli a nyelvtudomány „törzsfejlődését”.

1 A berlini egyetemen a római jog professzora, Carl von Savigny – nem mellesleg Wilhelm von Humboldt pártfogoltja és barátja – írta pamflet címe: *Vom Beruf unsere Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft*, szabad fordításban „Mit vár el korunk a törvényhozástól és a jogtudománytól”.

2 Karácsony Sándor tömören így foglalja össze Savigny pamfletjét: „a jog, éppúgy mint a nyelv és a szokás a népszellem alkotása s a jogászok és törvényhozók nem tetszés szerinti új jogi tartalmakat állapítanak meg, hanem már meglevő csírákat érlelnek, tehát a jogalkotásban nem az egyesek tudatos működése a döntő, hanem a tudattalanul tovahömpölygő jogáramlat” (Karácsony 1947: 49–50.).

3 Robert Austerlitz egy egész előadást szentelt arra, hogy megmutassa Gombocz Zoltán nyelvészeti fölfogásának jogfilozófiai gyökereit (Gombocz Zoltán és a mai magyar nyelvtudomány. In: Kiss–Szűts 1991).

Sőt, talán az sem véletlen, hogy Karácsony Sándor Szépe Györgynek professzora volt Debrecenben, Robert Austerlitz pedig amerikai tanulmányútján szerzett élethossziglan jó barátja.

Szépe György nyelvészeti pályájának tételes ismertetése nyilván nem tarthat számot a mégoly művelt nagyközönség érdeklődésére, s ha mégis volna köztük érdeklődő, annak rendelkezésére áll sok szakfolyóiratban már megjelent vagy megjelenendő nekrológ, visszaemlékezés és, remélhető, hogy a nem távoli jövőben, munkásságát elemző monográfia is. Az itt következőkben az ő oeuvre-jének csak néhány pontjára tekintve próbálom felidézni röviden azt a kort, amelyben pályáját megfutotta, s amelynek alakításában tevékenyen részt vett.

Szépe György formáló évei tehát patrícius családi védettségben és az egymással harmonizáló magyar és európai műveltség folytonossága jegyében teltek el Nagykőrösön. A II. világháború nemcsak emberi életekben és anyagi javakban hozott addig sose látott pusztítást, hanem szétszaggatta a társadalom amúgy is foszladozó szövetét, és vele együtt a művelődés hálóját is. Az egyetemi tanulmányait 1949-ben Debrecenben kezdő Szépe Györgynek mégis szerencséje volt abban, hogy a magyar és európai szellem világháborút átvészelt olyan kiváló képviselőit hallgathatta még, mint Hankiss János (1893–1959), Karácsony Sándor (1891–1952) és Bárczi Géza (1894–1975), akiknek egyéniségéhez és tanításához az ő addig megszerzett világképe zökkenőmentesen csatlakozhatott. Nyilván ennek is köszönhető, hogy az ugyanebben az évben az országra telepedő keleti despotizmus, és amit magával hozott, Európa és a nagyvilág úgyszólván légmentes kizárása, a szellemi „vasfüggöny” lehúzása nem jelentett neki oly nagy hátrányt, mint a modern európai műveltséghez addig hozzá nem jutó környezetből származó nagyszámú kortársa, az elsőgenerációs, ún. NÉKOSZ-nemzedéknek. A NÉKOSZ-nemzedék megjelenése a művelődés területén a háború utáni szociális változások pozitív hozadékainak legfontosabbja volt: a magasabb művelődés lehetőségeitől korábban elzárt néprétegek fiataljai, mondhatni történelmi jóvátételként, tömegesen jutottak be a felsőoktatásba és utána a közszolgálat különböző területeire, a közoktatásba, közegészségügybe és a közigazgatásba. A magasabb műveltség mint érték még a „kommunizmus” álarcát öltő keleti despotizmus döntéshozói számára is fontos volt abból következően, hogy a kommunizmus eszméje voltaképpen a felvilágosodásban gyökerezik, és bár hatalomra jutva eltorzult, mégis annak a „szülötte”. Ennek köszönhető, hogy az európai értékek – noha időről időre veszélyben forogtak a rezsim inherens kisebbségi komplexusa (paranoiája) miatt – mindvégig felszínen tudtak maradni mint elérendő műveltségeszmény a keleti despotizmus legpusztítóbb éveiben is, amelyek véletlenül (?) Szépe György egyetemi éveivel estek egybe (1949–1953). Ez az európai szellem folytonosságát képviselő – és életben vagy szabad lábon maradt – tanároknak és alkotóknak volt köszönhető, mint amilyen pl. Bárczi Géza professzor volt, aki Debrecen után Budapesten is tanára lett Szépe Györgynek. Ne felejtjük el azt sem, hogy Szépe Györgynek, mint fölkészült, érett befogadó közegnek, tudásra éhes fiatal embernek ugyanúgy szerepe volt az európai szellem ébren tartásában. (Jelzem, hogy az itt következő eszme-futtatásom nem dokumentált adatokon nyugszik, mégis igaznak vélem, amit a vele való majdnem fél évszázados ismeretség alatt összegyűlt apró jelek tettek számomra nyilvánvalóvá.) Szépe György családi hátterének is köszönhető fölkészültségénél, de alkotánál fogva is alkalmas volt a világháború és szörnyű végjátéka, majd a „vasfüggöny” rákövetkező leereszkedése okozta megszakadt kulturális folyamatosság helyreállítására, hogy az egykor volt európaias magyar műveltség és a Nyugat kultúrája közt „hidat” építsen. Ő ugyanis

nemcsak a NÉKOSZ-fiataloktól különbözött társadalmi státusánál és a belőle következő műveltségénél fogva, hanem saját osztályának, a polgárságnak egyetemre bejutott nemzedéktársaitól is. Míg ez utóbbiak többségét – érthető módon – a megmaradás ösztönétől hajtva a rejtőzködés módjainak keresése, a sérelmek kezelése (kompenzálása, elfojtása) foglalkoztatta, ő képes volt elvonatkoztatni a történelem szeszélyes és reá nézve is veszélyes fordulataitól, kivonni magát a hétköznapi mocsarából és a kultúra és műveltség magasabb színvonalára emelkedve valódi feladatokra koncentrálni. Ezeket a valódi – és a pillanat adta léptéknél nagyobb szabású – feladatokat természetesen meg kellett először találni, úgyszólván kibányászni a történelem „törmeléke” alól, és éppen ez volt az, amire őt családjának „patriciusi” háttere predesztinálta, s aminek ő már egészen fiatal korától tudatában volt. És miközben az országban dúlt az osztályharc, ami helyekért, pozíciókért, végső elemzésben magasabb társadalmi státusért való tülekedést jelentett, ő ebben nem vett részt, ti. tisztában volt azzal, hogy nincs miért tülekednie, hiszen neki ez már születése óta megvan, mint nem anyagi természetű státus, hanem lelki diszpozíció, feladat, sőt hivatás – Noblesse oblige. Önéletrajzi interjújában említi, hogy *„az egyetem után Nagykanizsára kerültem a gépipari technikumba magyartanárnak. [...] nagyon szerettem Nagykanizsán technikum tanár lenni; nagyszerű életem volt, tanítottam, kollégiumi nevelő voltam és amatőr kosárlabdaedző. Nagyon jó volt.”* Az ötvenes évek elején, amikor televízió nem volt, s amikor a sport viszont még megközelítően az volt, aminek a XIX. század közepi Angliában, illetőleg kicsit később Amerikában eredetileg létrejött: a „fair play” eszméjét és gyakorlatát az elvadult nép körében terjesztő játék. Kosárlabdaedzőként Nagykanizsán Szépe György ezt az – azóta feledésbe merült, illetőleg feladott – népnevelő missziót teljesítette. Vallomásának további mondatai, hogy *„én nagyon könnyen beleolvadok a környezetbe. Tehát én ugyanolyan otthon érzem magamat Párizsban vagy Barcelonában egy hét után, mint Nagykanizsán vagy Pécsen. Egyszerűen nem kötődök annyira a városhoz, meg ahhoz, hogy régóta ott legyek, hanem ahhoz a helyzethez, amiben élek, amivel körülveszem magamat”* megmagyarázzák Szépe György iménti „jó emlékeit” e korszakról. És ha ezeket a reflexiókat összevetjük nemzedékének azokkal a hiteles szociografikus háttérű irodalmi oeuvre-jeivel, pl. Szabó István (1931–1976) vagy Galgóczi Erzsébet (1930–1989) írásaival, amelyek a korszak nagyvárosban rekedt elsőgenerációs értelmiség kudarcos egzisztenciáinak vagy vidékre „száműzött” értelmiségijeinek kiszolgáltatottságáról, hányattatásairól szólnak, akkor megérezhetjük a Szépe Györgyöt körülvevő társadalmi atmoszférát, amit ő neveltetésének és szerencsés alkátának köszönhetően kortársainál jobban viselt: miközben a többség az országban szenvedett, ki azért, mert elvesztette korábbi státusát, „kiesett a pixisből”, ki azért, mert születési hátránya, régi alávetettsége megszűnt ugyan, de nem lelt helyette megnyugtató új (lelki) pozíciót, addig ő szilárdan állt a – senki által el nem vehető – helyén, s töltötte be hivatását magyartanárként, kosárlabdaedzőként, kutató nyelvészként.

Első pillantásra nagyon atipikusnak tűnhet az ilyen hozzáállás a magyar hagyományban. A politikai életben – innen származnak nemzeti példaképeink és idolkaink – általános, hogy kudarcosra fordult helyzetben a szereplők lelépnek a színről: Rákóczi és Kossuth emigrációba vonul, Teleki László, Széchenyi öngyilkos lesz, csak Deák Ferenc marad a helyén, s várja ki az alkalmas pillanatot a helyzet jobbra fordulására. A szellem világát azonban más imperatívuszok irányítják – régióinkban is. A XVI–XVII. század három részre szakadt, háborús hadjáratok pusztítóta Magyarországon virágzik a szellem, gondoljunk csak a Melanchthon-tanítvány Bornemisza Péterre, neveltjére, Balassi Bálintra, az Új-Testamentum fordító, nyelvtanító Sylvester Jánosra, az Erasmus-szal barátkozó Oláh Miklósr, a teljes Bibliát lefordító Károli Gáspárra, a Marot és Beza

zsoltárait fordító, ugyancsak nyelvtanító Szenci Molnár Albertre, a pamfletíró és egyetemalapító Pázmány Péterre, és akiknek gyámja volt, Zrínyi fivérekre – mindazokra, akiknek tevékenysége a humanizmus és reneszánsz-reformáció-ellenreformáció, az európai szellem „színhárosa” meghatározta atmoszférában zajlik.

Mint fentebb már jeleztem, Szépe György ennek a szellemnek volt XX. századi képviselője. Nem tekinthető hát véletlennek, hiszen mintának ott volt előtte Bornemisza Péter, Sylvester János, Szenci Molnár Albert, nem utolsósorban szépapja, Losontzi István élete és munkássága, hogy ő lett (lehetett) az első egyike, aki a kettészakított világ, tőlünk vasfüggönnyel elválasztott Nyugat nyelvészeti fordulatáról értesült, és értesülését közvetítette a keleti despotizmus idején elszigetelődött, és éltető nedvek hiányában elsivatagosodott magyar nyelvészeti életbe.

Intermezzo: a világháborúk, különösen a II. világháború, a Nyugat szellemi életében is törést hoztak. A XIX–XX. század nyelvészetét meghatározta a német nyelvészet, amelynek köszönhetően ez a diszciplína másfél évszázad alatt szinte a természettudomány rangjára emelkedett. A német nyelvészet presztízsét jelzi, hogy külföldi nyelvészek jöttek Németországba tanulni, köztük a dán Karl Verner (1846–1896), aki a természettudomány szigorúságát szorgalmazó újgrammatikus iskola egyik képviselője és díszé lett, továbbá a genfi Ferdinand de Saussure (1857–1913), akit a XX. századi nyelvészet egyik megújítójaként tart számon a szakma, mint aki a strukturalista szemléletet bevezette ebbe a diszciplínába. A német nyelvészet a náci éra alatt elvesztette vezető szerepét, mert művelői elhallgattak vagy elhallgattatták őket, meghaltak vagy emigráltak.⁴ A német nyelvészeti iskolákkal intenzív kapcsolatban álló, részben átfedésben lévő iskolák, a bécsi és prágai nyelvészekörök⁵ is megszűntek, illetve működésüket áttették Amerikába. Pl. André Martinet (1908–1999).

A II. világháború alatt lerombolt Európába csak lassan tért vissza az élet. A győztes amerikai hadsereggel együtt új „valutaként” vonult be a nájlonharisnya, a rágógumi, az amerikai cigarettamárkák (Marlboro, Camel), a Coca-Cola – továbbá a gépesített „öröm” kultúrája, a gépzene és lemezkultúra, röviden: az „immediate gratification”, a tettek gyors, azonnal elérhető hatásának csábítása révén. Mind e mögött ott tornyosult az amerikai ipar imponáló fölénye, általában a technikai kultúra megvásárolható termékeinek (mosógép, wurlitzer, turmixgép, autó) csábítása. Ez a technikai kultúra rövidesen

4 Jelzésképp álljon itt néhányuk neve: az indoeurópai nyelvészet alapító atyja Jacob Grimm (1785–1863) és Franz Bopp (1791–1867), a nagy utazó, terepnyelvész és nyelvfilozófus Wilhelm von Humboldt (1767–1835), a Darwin-fordító August Schleicher (1821–1868), a népléktan atyja, Wilhelm Wundt (1832–1920), az Amerikába emigrált pszichiáter és nyelvész Karl Bühler (1879–1963), a fenomenológiai filozófia és nyelvészet képviselője, Edmund Husserl (1859–1938). A németek megszállta Franciaországból menekült Amerikába a strukturális antropológia legendás alakja, Claude Lévi-Strauss (1908–2009).

5 A bécsi nyelvészkör vezető alakja volt az emigráns orosz arisztokrata, Nyikolaj Trubeckoj herceg (1890–1938), a funkcionális nyelvészeti fordulat kezdeményezője, a nyelvészet forradalmian új diszciplínájának, a fonológiának megalapozója, akivel a mi Lazíczius Gyulánk (1896–1957) is intenzív kapcsolatban állt. Hirtelen halt meg – a náccal való konfliktusából következően – szívrohamban. A prágai nyelvészkör emblematisz alakjaként emlegetik a szintén orosz emigráns Roman Jakobson (1896–1982), noha ő a brnói egyetemen működött mint a szlavisztika professzora. Roman Jakobson Trubeckoj legbenső barátja és szakmai társa volt. Csehszlovákia náci okkupációja elől az utolsó előtti pillanatban Budapesten át sikerült elmenekülnie, előbb Norvégiába, majd Svédországba. Budapesti tartózkodása alatt Lazíczius Gyula nyújtott neki menedéket újpesti otthonában. Stockholmi emigrációja idején pedig Lotz János (1913–1973), a Királyi Magyar Intézet igazgatója és a Stockholmi Egyetem magántanára vette pártfogásába.

megjelent a szellemtudományokban, így a nyelvészetben is Noam Chomsky 1957-ben történt föllépésével (Syntactic Structures). A szellem világa is lassan visszatért a régi kerékvágásba: hazatért sok Amerikába menekült tudós, nyelvész, antropológus, vallástörténész, etnográfus, feltöltekezve amerikai kollégáik gyakorlatias, Európából addig nem látszó eszméivel, pl. Claude Lévi-Strauss (1908–2009).

Már a világháborúra való készülődés, legnagyobb mértékben a náciizmus, de még előtte a véres polgárháború árán az Orosz Birodalom helyére lépő Szovjetunió is pusztító hatással volt a tudomány (és művészet) más területei mellett – a társadalmi életéről és gazdaságról nem beszélve – a nyelvészetre is, és átformálta az európai nyelvészet térképét, minek következtében a modern nyelvészet egykor oly fontos szerepet játszó központjai és iskolái, illetve ezek vezető személyiségei, mint a kazanyi, pétervári, drezdai, müncheni, berlini, bécsi és prágai a világháború előtt, alatt, sőt után emigráltak, és tevékenységüket áttették Amerikába. Ez azt jelentette, hogy Európa a nyelvészetben (is) elvesztette a XX. század első harmadában még meglevő vezető szerepét. A keleti despotizmus II. világháború utáni térhódítása és berendezkedése Közép- és Kelet-Európában az orosz polgárháború „késleltetett” folytatásának is tekinthető, aminek következtében a magát még a közel eső európai iskoláktól (Bécs, Prága) is távol tartó magyar nyelvészet a háború után még inkább elszigetelődött a mainstream nyugati nyelvészettől. A háború után a programadó nemzedék legjelentősebb tagjai emigráltak, mint Thienemann Tivadar (1890–1985), vagy külföldi kiküldetésükből haza sem tértek, mint Lotz János (1913–1973), de a magányos óriás, a fonológus-fonetikus Laziczius Gyula (1896–1957) a helyén maradt, hiába várva haza szovjet hadifogságba esett, majd a fogolytáborban meghalt fiát, miközben nemzedékének és az utána következő nemzedéknek ígéretes tagjai (l. alább a „destruktív nyelvész kör” tagjait) visszavonultak „csigaházukba” vagy korán meghaltak, mielőtt pályájuk beteljesedett volna, mint a szamojédista Györke József (1906–1946), vagy a határon túl fejtették ki – rövid idő után megszakadt (megszakított) – tevékenységüket, mint a bécsi és prágai nyelvészeti iskolával közvetlen kapcsolatot tartó és Laziczius nyomában járó, tragikus sorsú szlovákiai fonológus-nyelvjárás kutató Arany A. László (1909–1967). Az európai nyelvészet trendjeivel szinkronban lévő, a Bécsben működő Trubeckojjal és a Brnóban tanító Roman Jakobsonnal barátságot ápoló Laziczius Gyulát aljas módon „kinyírták”, ugyanúgy, ahogy a debreceni pedagógiaprofesszor és a társas lélektani alapon álló nyelvfilozófus Karácsony Sándort (1891–1952) is, ekképpen a modern európai szellemű nyelvészet képviselője éppen Szépe György egyetemi évei alatt úgyszólván megszűnt Magyarországon.⁶

Szépe Györgyöt lelki alkatának köszönhető szerencséje – szinte mindenki elfogadta: a tudósvilág becsülte nyílt esztét, viszonyulni tudását, a nomenklatúra kádereinek paranoid gyanakvását pedig közvetlen modorával sikerült lefegyvereznie –, továbbá otthonról hozott nyelvtudása segítette ahhoz, hogy a 60-as évek elején bekerüljön azok közé a kevesek közé, akiket az MTA és a Ford-alapítvány egyezménye alapján hosszabb amerikai tanulmányútra „érdemesnek” talált az MTA személyzeti apparátusa. (Még egy totalitárius rendszer sem nélkülözheti teljességgel a hozzáértést: analfabéták nem képesek „hieroglifákat” fejteni, márpedig a XX. századi nyelvészet gyakorlati hasznát a modern kori hieroglifák, a különféle „kódok” megfejtése jelenti és igazolja.) Az akkor

6 Ez nem jelentette azt, hogy az európai trendeket jól ismerő nyelvészek nem maradtak volna az országban, de ha a helyükön, egyetemi vagy akadémiai pozícióban megmaradtak is – jelzésképpen csak két név: Gáldi László (1910–1974) és Telegdi Zsigmond (1909–1994) –, visszahúzódtak szakmai „csigaházukba”, nem állt módjukban iskolát teremteni, mozgalom indítására érthető okoknál fogva nem vállalkoztak.

oly kivételesnek számító alkalmat Szépe György a lehető legjobban használta ki. Lotz János tanítványa és utódja a Columbia Egyetem nyelvészeti tanszékén, Robert Austerlitz mesélte, hogy mennyire csodálták Szépe György hihetetlen szellemi kapacitását, rendkívül gyors felfogóképességét, amellyel az akkor új nyelvészeti irányzatokat, köztük elsősorban a generatív nyelvészetet magába szippantotta. Hazatérve az elsők között volt, aki a modern nyelvészet időközben Amerikába áttevődött centrumáról, a Bostonban működő Noam Chomsky (1928–) nevéhez kötődő generatív nyelvészetről tudósított (*Egy nyelvész útijegyzeteiből*. Valóság V/4. 84–88. 1962). Rövidesen alapos elemzést adott erről az akkor forradalmian új nyelvi modellről az általa kezdeményezett és szerkesztett tanulmány sorozat első kötetében, az *Általános Nyelvészeti Tanulmányokban* (A generatív nyelvtan transzformációs modelljéről, ÁltNyT I., 173–194., 1963). Egy év múlva, 1964-ben a sorozat második kötetében már a gépi fordítás problémájáról értekezett (*A magyarországi gépi fordítás néhány kérdése*. ÁltNyT II., 211–230.). Szépe Györgynek ezek a tanulmányai átfogják a generatív-transzformációs nyelvészetnek az elmélettől a módszer gyakorlati hasznosításáig, a gépi fordításig terjedő egész spektrumát. A generatív-transzformációs nyelvészet elméletét a II. világháborúban minden korábbinál fontosabb jelentőségűnek bizonyult hírközlés (a hír elrejtése és megfejtése, a kódolás és dekódolás gyakorlata) hívta elő. Ennek egyik gyakorlati leágazása volt a gépi fordítás, ami szoros kapcsolatban állt az amerikai életformát meghatározó technika-kultusszal, a mechanika, a gépek, a motorok „imádatával”. Tudjuk, hogy az Egyesült Államok katonai győzelme a csendes-óceáni hadszíntéren nagymértékben egy természetes nyelvnek, az Arizonában beszélt indián nyelvnek, a navahonak volt köszönhető, ti. ezt a nyelvet a japánok nem ismerték, s így megfejteni sem tudták a navaho nyelven – kódolatlanul – kommunikáló taktikai irányítók közleményeit. A hírközlést, a kommunikációt tehát kétfelől érte kihívás: egyrészt a technika felől, ti. hogyan lehet olyan „gépet” szerkeszteni, amely az üzenetet az egyik nyelvről a másikra tudja – lehetőleg emberi beavatkozás nélkül, kvázi automatikusan – fordítani, másrészt pedig a navaho példán fölbuzdulva az ún. egzotikus (kevésbé vagy egyáltalán nem ismert) nyelvek felől, hogy ti. az kell legyen a stratégiai cél, hogy ezekből a nyelvekből minél többet megismerjenek. Ez utóbbi fölismerés vezetett az amerikai kormányhivatal, a Center for Applied Linguistics megalapításához, amelynek második igazgatója haláláig éppen Lotz János volt – nem véletlenül, hiszen anyanyelve, a magyar „egzotikusnak” számított, melynek stratégiai értékét növelte Amerika szemében, hogy a kettészakított világ, s benne Európa keleti, „ellenséges” oldalán beszéltek. A gépi fordítás technikai alapját a logikai gépek, a – magyarul bizonyos értelemben félrevezetően számítógépnek nevezett – komputerek teremtették meg, és ezek létrehozásában is kitűntek a magyarok. Amerikában Neumann János (1903–1957), Magyarországon Kalmár László (1905–1976) voltak a számítástechnika és kibernetika úttörői. Utóbbinak a 60-as évek elejétől Szépe György munkatársa is volt. A kétfelől érkező kihívás inspirálólág hatott a generatív-transzformációs nyelv elméletének alakulására. A Noam Chomsky (1928–) nevéhez kapcsolódó elmélet nem előzmények nélküli. A szintén amerikai matematikus és szemiotikus Charles W. Morris (1901–1979) már a 30-as évek végén kész volt egy logikai apparátussal elővezetett jelelmélettel, amelyben nemcsak az évtizedekkel később divattá váló szemiotika korai klasszikusát, hanem technikai apparátusánál fogva Chomsky nyelvi modelljének előhírnökét is köszönhetjük. (*Theory of Signs, Unified Encyclopaedia of Sciences Vol. I*. Chicago University Press, 1938.) Chomsky elméleti kiindulópontja az, hogy miképp lehetséges véges számú elemből (szóból), a rájuk alkalmazott véges számú szabály segítségével, végtelen számú helyes nyelvi megnyilatkozást (mondatot) létrehozni (generálni).

Ugyanez a kérdés merül föl a nyelvet még nem beszélő gyermek (infant = nem beszélő, beszélni nem tudó) szempontjából, hogy ti. a nyelv elsajátításának folyamatát tekintve: miképp lehetséges, hogy a gyermek véges számú „helyes” (vagy éppen „helytelen”) mondatot hall hároméves koráig, s onnantól kezdve mégis képes végtelen számú helyes mondatot produkálni.

Szépe György érdemei elvitathatatlanok a Chomsky nevéhez kapcsolódó nyelvészeti szemlélet hazai meg- és elismertetésében. Ez az egész művelt világot meghódító szemlélet nem független az amerikai technikai civilizáció produktumainak háború utáni boom-jától, amelynek jelképe a rágógumi, a nejlonharisnya, a gépzene (a jazz és a pop), a rádió, majd a televízió, a mosógép és az autó volt. Jellemző, hogy a Chomsky előtti nemzedék képviselője, a nagy észti nyelvész, Paul Ariste (1905–1990) a generatív-transzformációs nyelvészetet ironikusan „nájlonizmusnak” nevezte. Azzal együtt, hogy Szépe György kreatív módon hozzájárult a magyar nyelv generatív-transzformációs szemléletű leírásához (*Az alsóbb szintek leírása*. ÁltNyT VI., 359–465., 1969), a modern nyelvészet más mestereinek is tudott szószólója lenni. Fónagy Ivánnal (1920–2005) együtt ő volt Roman Jakobson több kiadást is megérő válogatott írásainak szerkesztője és a kötet utószavának írója (*Hang – Jel – Vers*. Gondolat, Budapest, 1969, 1972), Lotz János válogatott írásainak is szerkesztője volt a tanítvány és a barát jogán (*Szonettkoszorú a nyelvről*. Gondolat, Budapest 1975), lektora volt a Fabricius-Kovács Ferenc (1919–1976) fordította és szerkesztette, Edward Sapir írásaiból összeállított kötetnek (*Ember és nyelv*. Gondolat, Budapest 1971).

Mi sem természetesebb, hogy előmozdítója volt a szemiotika hazai elfogadtatásának: Voigt Vilmossal és Szerdahelyi Istvánnal együtt társszerkesztője volt a *Szemiotikai tanulmánygyűjteménynek* (Budapest 1975), Horányi Özsébbel együtt ugyancsak társszerkesztőként jegyezte a *Jel tudománya* című kötetet (Budapest 1975).

„Hidépítő” munkája közben nem felejtkezett el hagyományosabb diszciplínák műveléséről sem. Az anyanyelvi nevelés és szociolingvisztika, nyelvi tervezés egész életén át foglalkoztatta, mindehhez kiváló szakembereket nyert meg – nyelvészetben innen és túl –, mint a pszichiáter Buda Bélát, a szlavista és finnugor nyelvész Fabricius-Kovács Ferencet, az orvos-pedagógus Kontra Györgyöt, az orvos-tudománytörténész-könyvtáros Vekerdi Lászlót, a reformpedagógus Zsolnai Józsefet és még sok más neves szakembert. A rokon tudományok kiváló képviselői mindig számíthattak támogatására és együttműködésére, mint az irodalmár-szociológus Hankiss Elemér, a folklorista-szemiotikus Voigt Vilmos. Ezek a nevek, amint a korábban felsoroltak is jelzik Szépe György érdeklődésének és aktivitásának szédtően tág spektrumát.

Szépe György terjedelmes írott oeuvre-je csupán halvány jele széles érdeklődésének és tudományszervezői aktivitásának. Mert mindenekelőtt pedagógus volt, aki mágnesként vonzotta magához a tanítványok seregét, öntött beléjük lelket, erősítette önbizalmukat. Némi túlzással és a hozzá hasonlók sorsfordító szerepét hangsúlyozandó mondom, hogy az ő ideje előtt (és persze alatta meg utána is) a nyelvészetre – a magyar nyelvészet önmagába zárkózó hagyománya miatt – általában csak betonfenekű és képzelőerő nélküli fazonok fanyalodtak. Az 56-os forradalom utáni időben, a terror csitulásával, ő volt az első, aki hírt hozott, hozhatott a nagyvilágban történt változásokról, új irányzatokról, és hódította meg általuk a nyelvészetnek az új nemzedék újdonságra vágyó és nonkonformista tagjait. Magam is e nemzedékhez tartozom, noha vidékiként nem tartoztam, nem tartozhattam tanítványai, a „Szépe-boyok és -girlök” seregéhez. De távolról érdeklődéssel figyeltem és nagy rokonszenvenvel követtem én is őket és meséiket, s örömmel vettem tudomásul, hogy ő is figyel rám. Visszatekintve pályámra,

csodálkozással veszem észre, hogy annak szinte minden fontos pontján fölbukkan Szépe György. Játékos kedve jeleként említem dedikációját „*Ši-Mon-Čič kollégának*”, amit *Nyelvészeti jegyzetek* Arany János „*Valami az asszonánczról*” című tanulmányáról különnyomatába írt valamikor a 70-es évek elején. Szépe György interpretációjában feltárulnak Arany János tanulmányának a magyar prozódia és verselés alapjai, meglepő „modernsége”. (A tanulmány, nem mellesleg, különleges helyet foglal el Szépe oeuvre-jében, mint az újdonság és hagyomány közti „hídverés” klasszikus példája, és egyszersmind jele annak, hogy a *genius loci*, a „kőrösi szellem”, amelynek a „tanár” Arany János nemzedékeken keresztül ható képviselője volt, máig él. Itt említem meg, hogy édesapjának köszönhetően, akinek Arany János volt az osztályfőnöke, Mészöly Gedeon (1880–1960) is ennek az Arannyal dústott „kőrösi szellemnek” a képviselője.)

Még ennek előtte, 1968-ban ő elnökkölt a *Formateremtő elvek a költői alkotásban* című konferencián a Ménesi úti Eötvös-Collegiumban, amikor tanárom, Hankiss Elemér meghívottjaként „eldadogtam” első nyilvános előadásomat Babits Ősz és tavasz között című versének szintaktikai párhuzamosságairól. Mint azóta is sokszor, időzavarba kerültem, s az elnöklő Szépe György úgy próbált rajtam tapintatosan segíteni, hogy az asztalon elhelyezett cédulaoszlopra fölírta a perceket, s fölülről véve el a cédulákat mutatta nekem a véteszen fogó időt: 3 perc, 2 perc, 1 perc... Az idővel való harcom egyre reménytelenebbé vált, természetesen nem tudtam befejezni tervezett eszmefuttatásomat, de ma is mosolyogva gondolok vissza a „végkifejletre”, úgy is mint Szépe György agyafúrtan játékos elméjének példájára: 0 perc. És ezzel a „visszaszámolással” indult el tudományos pályám! (Most döbbenek rá, hogy 2000-ben, pályám vége felé is ő áll mint habilitáló professzorom.) 1977-ben, a Magyar Nyelvészek III. Nemzetközi Kongresszusán Nyíregyházán is ő elnökkölt, amikor előadtam Karácsony Sándor és Lotz János 30-as években írott magyar nyelvtanairól. Előadásom, mint kilenc évvel korábbi debütálásom is, kimerítő volt, amit magam is éreztem. Szépe György azzal sietett segítségemre, hogy elnöki hozzászólásával hitelesítette témaválasztásomat: „Azt hiszem, én vagyok itt az egyetlen, aki Karácsony Sándornak is meg Lotz Jánosnak is tanítványa voltam.” Ennek az előadásnak a gondolati csírájából írtam habilitációs dolgozatomat *Magyar nyelvtan – egyetemes nyelvtudomány* címmel, s nyújtottam be a Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Intézetének, amelynek emeritus professzora ki más is lehetett volna, mint Szépe György. Többször kértem ajánlását különböző pályázatokhoz, amit ő mindig készségesen megadott. Volt úgy, hogy támogatása sikert hozott, volt úgy, hogy nem – de segítőkészségét, támogatását mindig érezhettem. És amikor úgy fordult sorsom, hogy támogatott akadémiai munkahelyem megszűnt (mert – egyenesen személyemre szabottan – megszüntették) az ELTE-n, ő volt az, aki – tudva kiszolgáltatott helyzetemről – kérés nélkül sietett a segítségemre azzal, hogy beajánlott a Péntek János vezette Kolozsvári Magyar és Általános Nyelvészeti Tanszékre vendégtanárnak, s ezzel nemcsak attól mentett meg, hogy aktív életem utolsó öt évét munkanélküliként kelljen végeznem, hanem lehetőséget adott rá, hogy új kihívásokra válaszolva és új barátokra lelve intenzív munkát végezhessenek, s mondjak búcsút a munkaerőpiac akadémiai életet is ostromló háborgó tengerének. Ez az öt év volt – Szépe Györgynek köszönhetően – életem talán legeredményesebb korszaka.

Személyiségének uralkodó jegye a szabadság és függetlenség volt – függetlenség a dogmáktól, szabadság a választásban, szabadulás a körülmények rabságától. A 60-as években az elsőik között volt, aki elsajátította és propagálta az akkor nagyon modern generatív-transzformációs nyelvészetet. Nincs „chomskysabb” írás a kor nyelvészetében, mint Szépe György *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* VI. kötetében megjelent

tanulmánya, *Az alsóbb nyelvi szintek leírása* (1969) – csupa technika, a részletek minuciózus szemrevétele és szédítően bravúros tálalása. Mégsem lett belőle „dogmatikus” generativista, mint például a hozzá hasonlóan nagy hatású, de egyre inkább a saját „zsenialitásának” az örvényébe keveredő („becsavarodó”) Zsilka János, ő nyitott maradt más tanítások és eszmék irányában. Talán még kognitív nyelvészet nem is létezett, legalábbis neve nem volt még, amikor a Magyar Nyelvészek III. Nemzetközi Kongresszusán Nyíregyházán, 1977-ben, ő volt a megnyitó előadó, az Akadémia akkori elnöke, az agykutató Szentágothai János nyelvészeti tanácsadója, és ez nagyon meg is látszott az előadáson – a jól előkészített nyelvi-nyelvészeti adatokat lenyűgöző eleganciával tálalta a nagy hírű akadémikus. Ez az együttműködés jellemző mindkettőjükre: Szentágothaira, aki rátalált a hasonló gondolkodású fiatal tudósra, és Szépe Györgyre, aki kitűnően alkalmazkodott egy másik tudomány hitelesen megrajzolt háttéréhez – akár egy előadás tartamára is. Tanúja voltam hasonló jellegű együttműködésének professzorommal és mentorommal, a finnugor (uráli) nyelvész Hajdú Péterrel, aki több mint egy évtizedig igazgató volt az MTA Nyelvtudományi Intézetében, ahol Szépe György az Általános Nyelvészeti Osztályt vezette. Kettejük barátsága korábban kezdődött, még az 50-es évek elején, az MTA Nyelvtudományi Intézetének megalakulásakor, és egészen halálukig (sőt, azon túl is) tartott. Együttműködésük alapja egymás autonómiájának teljes és feltétel nélküli elismerése, amiben számomra az volt a leginkább bámulatra méltó, hogy némán, szavak nélkül, szinte titokban „nyilvánult meg”. Ilyen „egy húron pendülést” – hogy színesztéziásan fejezzem ki magam – azóta is csak nagyon ritkán tapasztaltam a szakmában, sőt azon kívül is. Úgy sejtem, hogy az ő sok csalódást megélt nemzedékük jellemzője volt ez a hatékony védekező mechanizmus. Innen érthető meg az is, hogy a függetlenséghez való viszonyuk elválaszthatatlan párja volt náluk a lojalitás. Szépe György mindig lojális volt barátaihoz, tanítványaihoz, és hasonló lojalitást várt el tőlük. Csaknem negyvenéves ismeretségünk alatt egyszer lehettem tanúja, hogy elvesztette hidegvérét – éppen azért, mert az elvárható lojalitást nem kapta meg. Nemzedékem egyetlen (zabolátlan) nyelvész zsenije, kezdő korában, még a 80-as évek elején, az ő közbenjárására, mondhatni, az ő személyes jóátállására kapott aspiráns ösztöndíjat az Akadémia Tudományos Minősítő Bizottságától a Szovjetunióba. Az illető azonban visszalépett anélkül, hogy visszalépésének okát közölte volna. Szépe György úgy látta, hogy a fiatalember a saját önös érdekét a közérdek elé helyezte ezzel az illojális lépéssel, s így a szakma legjobbjai által kiépített védőállásokat gyengítette, ami Szépe György szemében megbocsáthatatlan véték volt. Én tudtam e visszalépés okát, de nem mondhattam el Szépe Györgynek, s ekképpen intervencióm nála barátom érdekében erőtlen érveken nyugodott („nagyon nagy tudású”, „mélyen szántó elme”, „nagy reményekre jogosító” stb.), minthogy a legfontosabb (és legemberibb) évről hallgatnom kellett. (Biztos vagyok benne, ha ismerte volna személyes indokát visszalépésének, megenyhült volna irányában.) Szóváltásunknak rám, illetve kölcsönös viszonyunkra nézve mégsem lett következménye, jóindulatát továbbra is élvezhettem, és ez is nagyon jellemző Szépe Györgyre: nem szekértáborokban gondolkozott, szövetséget mindig személyekkel kötött, soha nem csoportokkal, netán pártokkal, és mindig valamely nemes cél érdekében.

Lotz János alma matere, a bonyhádi Petőfi Sándor Evangélikus Gimnázium „Dr. Lotz János Anyanyelvi Szakkörének” vezetője, dr. Antoni Judit és Lenczné Vrbovszki Judit tanárnő kezdeményezésére nyári tábor szervezett nyelvészet és tömegkommunikáció iránt érdeklődő diákok számára, 2006-tal kezdve, azóta is minden évben. Ennek az úttörő kezdeményezésnek Szépe György volt a patronusa, akitől a tábor neve is származik (*Lotz János Nyári Diákegyetem*), s aki többször eljött előadni, hogy személyes

élményei alapján megrajzolja Lotz János alakját és jelentőségét a XX. századi magyar és egyetemes nyelvészetben (*Lotz Jánosról, aki egyszeri jelenség volt három országban*. Terts 2006: 129–147.). E nyelvészeti tábor célja az volt, hogy a helyesírási csuklógyakorlatok és az iskolás (normatív) nyelvtani szemlélet korlátain túllépve izgalmasabb nyelvészeti perspektívát mutasson a 14–18 éves középiskolásoknak. Szépe György mint külső előadó a 60-as évek közepétől kezdve hasonló törekvések jegyében állt élére az általános nyelvészet megújításának a budapesti egyetemen: tanítványaiból alakult a Fiatal Nyelvészek Köre (a teljesség igénye nélkül néhány név jelzésként: Heller Mária, Kenesei István, Komlósy András, Mártonfi Ferenc, Radics Katalin, Szabolcsi Anna, Bánréti Zoltán és mások), amely munkaközösség friss szemléletű tankönyveivel és középiskolai mintatanításaival lendületet adott az anyanyelvi nevelés modernizálásának a 70-es években. Szépe György az első azoknak a tudós személyiségeknek a sorában, akik több mint 30 évvel később fölléptek a bonyhádi tábor rendezvényein is: Daniel Abondolo a londoni egyetemről, Csepregi Márta és Horváth Iván a budapesti egyetemről, Gráfik Imre a szombathelyi főiskoláról, Benő Attila, Máthé Dénes, Molnár Bodrogi Enikő a kolozsvári egyetemről, Petőfi S. János a maceratai egyetemről, Péntek János a kolozsvári egyetemről, Kaltenbach Jenő a szegedi egyetemről, Simon Szabolcs a komáromi egyetemről, Terts István a pécsi egyetemről, Vászolyi Erik az ausztráliai Perth egyeteméről, és végül jelen írás szerzője – akkor még – a kolozsvári egyetemről. A fent említett tanárok képviselik a humaniorák úgyszólván teljes spektrumát, az összehasonlító finnugor nyelvésztől kezdve, a retorikán és szövegnyelvészet, a szemiotikán, az antropológiai nyelvészet és folklorisztikán, a kisebbségi nyelveken és nyelvpolitikán, a nyelvi jogokon át egészen a kontaktológiáig.

Minden közvetlensége ellenére rejtőzködő természetű ember volt, ízlését, lényének belső mozgatórugóit, közéleti vonzalmait, politikai filozófiáját csak közvetve, némely írásán keresztül lehetett megismerni. Ilyen írása *The Budapest School of Linguistics* [A budapesti nyelvészeti iskola], amely egy 1991-es bloomingtoni előadásának nyomtatott változata (*Eurasian Studies Yearbook* 72 (2000): 5–28.). Szépe György szövegében előre jelzi, hogy a címben foglalt nyelvészeti irányzatot „iskolának” tulajdonképpen csak professzora, Bárczi Géza nevezte, és jellemzi az ő sokféleséget kedvelő természetét, hogy elfogadja ezt az elnevezést. Ebbe az „iskolába” nagyon eltérő típusú nyelvészeket sorol Szépe György. És nemcsak felsorolja a magyar nyelvészet jelentős alakjait a XX. század elejétől a század utolsó harmadáig, hanem be is illeszti őket a szakma európai hátterébe, és közben olyan ellentétpárokkal jellemzi őket, mint széles látókörű, részletekbe vesző, dinamikus, újító-megőrző típus, rétor-krónikás, lázadó-konformista, társasági lény-magányos. Ennyire különböző típusú kutatók és mesterek csak egy mindenre nyitott diák (Szépe György) képzeletében alkothatnak „iskolát”. A nagy ívű tanulmányból, speciálisan magyar jelenséggént, két momentumot emelek ki: elsőnek még a XIX. század utolsó harmadában, Budenz József (1836–1892) a finnugor nyelvészet első professzora alapította „kruzsok” néven elhíresült asztaltársaságot, másodiknak pedig ennek a 30-as években létrejött tréfás-anarchista változatát, a „destruktív nyelvészek körét”. A „kruzsok” azzal a céllal jött létre, hogy a nyelvészek oroszul tanuljanak (innen a „köröcske” elnevezés), mert a magyarokon kívül akkor minden rokon nyelv hazája az Orosz Birodalom területén volt található (még a finn és az észte is), s orosz tudás nélkül e nyelvek beszélőihöz, a tudomány forrásaihoz nem lehetett hozzáférni. Az eredeti célkitűzés háttérbe szorult, minthogy a legjobb diákok hamar megtanultak oroszul a maguk erejéből, míg a „kruzsok” afféle vendéglői asztaltársasággá alakult át, ahová kedden esténként eljártak a magyar, finnugor és altajista nyelvészek, és ahol

a nagy öregek asztalánál a diákoknak is jutott, ha szó nem is, de hely mindig. A 60-as évek végén még én is ülhettem Pais Dezső, „Tosu” tanár úr asztalánál az Erzsébet Szálló éttermében, s hallgathattam, másokkal együtt, szellemes sziporkáit, csipkelődését, annál is mohóbb figyelemmel, mert a professzor a katedrán álmosítóan unalmas volt. A „kruzsok” utolsó virágkora a sötét 50-es évekre tehető, akkor mutatkozott meg ugyanis ennek az informális intézménynek az ereje. A nyelvészszakmában úgyszólván minden itt dőlt el, holott az állam intézményei, a minisztériumi, akadémiai és egyetemi apparátusok, s a rajtuk parazitaként élősködő pártszervek mindent megpróbáltak maguk alá gyűrti. A „kruzsokot” azonban, úgy látszik, nem sikerült. Köszönhetően annak, hogy benne mindvégig működött egykori fiókintézményének, a „destruktív nyelvészek körének” független (anarchista) szelleme. A „destruktív nyelvészek köre” patrónusuk, a nagyvonalú és végtelenül művelt Gombocz Zoltán (1877–1935) halála után alakult, s az őket gyanakvással vegyes rokonszenvvel szemlélő nyelvészprofesszor, Melich Jánostól (1872–1963) kapott gúnynevüket büszkén vállalták. Ezt a „megbélyegző” elnevezést egyébként a kommün után hatalomra került nemzeti-keresztény kurzus propagandája alkalmazta az őszirózsás forradalom demokratikus változásokat ígérő intézményeiben szerepet vállaló alkotókra, Bartók Bélára, Kodály Zoltánra, Móricz Zsigmondra, Móra Ferencre – érthető tehát, hogy e „stigmát” büszkén viselték az akkor még fiatal vagy már nem is olyan fiatal, lázadó szellemű nyelvészek, mint például Gombocz Zoltán fölfedezettje és pártfogoltja, az orosz irodalom szakértőjéből a fonetika és funkcionális hangtan élenjáró kutatójává lett, tragikus sorsú nagy magányos, Laziczius Gyula (1896–1957) is. Holott, ha a magyar nyelvészetben valaki, hát éppen a destruktív nyelvészek, köztük is elsősorban Laziczius Gyula volt „konstruktív”. Ez a kurzusok úzusa, illetőleg abúza: emlékszünk még rá, hogy húszegynéhány évvel ezelőttig az 56-os forradalmat megbélyegzőként „ellenforradalomnak” nevezte a Kádár-kurzus propagandája, és „forradalmi” munkás-paraszt kormányának az ellenforradalmi munkás-paraszt kormányt, amely legkeményebben a munkásokat és parasztokat büntette a forradalomban való részvételük miatt. Az ún. rendszerváltozás nem hozott újat: a propagandakurzus úzusa, illetőleg abúza folytatódik tovább, a szavak eredeti jelentését egyre fokozódó intenzitással írják át a propagandisták, s kezük nyomán eredetileg ártatlan jelzők válnak megbélyegző szitokszavakká.

Szépe György, mint mondtam föntebb, a budapesti iskolát ellentétpárokból írja le. A purista fölfogás, amely a nyelvművelő-nyelvvédő irányzatot hozta létre és táplálja a mai napig, a nyelvre mint birtokunkban lévő vagy birtoklandó és – adott esetben – csi-szolando eszközre tekint, vele szemben áll a funkcionalista-pragmatikus fölfogás, amely szerint a nyelv nem birtokunk, hanem fordított a helyzet, mi vagyunk a nálunknál hatalmasabb nyelv birtoka, s ekképpen célszerű hozzá közelednünk, ezeket az arányokat fölismerve kell tudakolnunk törvényeit s alkalmazkodnunk hozzá. Ez utóbbi attitűd a világpolgár tudósé, az előbbi a maga köreibe (idiómájába) bezárkózó filiszteré és – paradoxnak tűnhet – a költőé. A budapesti iskola nagy nyelvészei, Gombocz, Laziczius nem voltak puristák, funkcionalistaként liberálisok és pragmatikusok voltak, a törekvéseiket figyelemmel és rokonszenvvel kísérő nagy kortárs költő, Kosztolányi Dezső mégis – bevallottan – purista volt. Purizmusa bravúr, mellyel megmutatta, hogy hogyan lehet idegen szavak használata nélkül verset vagy prózát írni, azaz tudatosan lemondani a rendelkezésre álló elemek egy részéről, vagyis „gúzsba kötve táncolni”. Ez a korlátozás (szelekció) pedig a költői mesterség lényege, és különbözik a filiszteri kicsinyességtől, az egyhelyben topogástól. Kosztolányi, és általában a költők viszonya a nyelvhez tehát más, mint a tudósé (és a közemberé), utóbbiak a nyelv tágasabb tengerén lebegnek, míg

az előbbieket csak érdemnek belőle. A két felfogás megfér egymás mellett hiszen a nyelv tengere mérhetetlen mély, ahogy pl. Gombocz legjobb tanítványa, a funkcionista-pragmatikus elveken nevelkedett, liberális Lotz János is jól megért Kosztolányi mellett mint személyi titkára a harmincas évek elején.

Szépe György most idézett tanulmányát vallomásnak tekintem, általa mélyen bepillanthatunk az ő életén át tartó tanuló mentalitásába, politikai és életfilozófiájába. Az argumentáció kötelező lépéseit kihagyva, kvázi „lőugrás” lépésben adódik a következő, hogy ő maga volt a nyelvészetben a XX. századi „budapesti iskola”, noha Pécsen lett belőle professzor, s ekképpen országos „intézmény”, amint egy másik szegedi pártfogoltja, Pálffy Miklós professzor mondotta volt róla. Neki sikerült személyében egyesítenie informális társulásokat (pl. a „kruzsokot”, a „destruktív nyelvészek körét”, a Fiaatal Nyelvészek Körét, a bonyhádi Lotz János Nyári Diákegyetemet) és intézményeket (pl. az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Általános Nyelvészeti Osztályát, az általa újra létrehozott pécsi bölcsészkar), s képviselt általuk működő, és csak a magyar nyelvészetre jellemző konstellációkat. Élete végén visszatért oda, ahonnan elindult, a jogász felmenőitől „örökölt” feladatokhoz: az alkalmazott nyelvészet új diszciplínájához, a nyelvi tervezéshez, a nyelvi jogokhoz, a „hasznos nyelvészethez”. Láhattuk: nemcsak nyelvész volt, hanem a magyar és egyetemes kultúra integratív személyisége is – minden(féle) időben.

Papp Máté

Porjáték

Szilágyi Domokos a Forrásban

„Lapzártakor kaptuk a szomorú hírt: tragikus körülmények között elhunyt Szilágyi Domokos romániai magyar költő. *Felezőidő* című utolsó kötetének nyitóversét közöljük.” – szól a Forrás közleménye a lap kilencedik évfolyamának januári számából. A szerkesztők a *Vád* című költeményt mellékeltek, amely akár az 1974-ben kiadott *Felezőidő* anyagának esszenciális foglalatja is lehetne. De vajon mit jelöl a költő felezőideje? Talán a halál láthatatlan cezúráját húzza meg, előrevetítve a közelgő végzetet? „Maghasadásra gondol vagy az emberélet útjának arra a sokat emlegetett felére, amelynek szimmetriai rendezőelv voltáról csak az út végén tudhatunk bizonyosat?” – teszi fel a szerzői szándékra vonatkozó kérdést Szilágyi Júlia. Az idézett kötet valóban az életmű aranymetszéspontjának nevezhető, hiszen a fordulópontot jelentő *Búcsú a trópusoktól* csak látszólag mer(ev)íti ki a Szilágyi-szövegekben rejlő poétikai progresszivitást. Az igazi végpont valójában a *Vádh*hoz hasonló versekben érhető tetten; különösen a *Pogány zsoldárok* darabjaiban, amelyek – Borbély András szavával élve – egyfajta *zsoldárfűga* szólamaiként foglalják össze a lírai én elmúláshoz való viszonyát, ezzel együtt pedig annak földhözragadt, mégis éteri érzékenységét.

I. Mennyei mérleg

Szilágyi Domokos költészetének metafizikai mérlegelése közben újra és újra felmerül a költő transzcendens kötődésének, illetve Istenbe vetett hitének kérdése, lehetősége. Rendszerint a tagadó szellem vagy a kételkedő értelem uralja az ehhez kapcsolódó kitételeket, „mégis gyakran vetődik fel a fej harangkonduláskor, többször íródik vers égi köröket érintvén...” (Láng Gusztáv). A *Pogány zsoldárok* harmadik darabja, a *Harangoznak Monostoron* azon ritka poétikai pillanatok egyike, melynek során ez az égi köröket érintő szerzőiség nem szolgáltatja ki magát saját deszakralizáló stilisztikájának: a zenei struktúrájú, magába záródó szöveg statikus dinamikája, valamint a visszhangzó szavak esztétikai hatása a költő metafizikai vonz(ód)ását hangsúlyozza. Hisz életének kányafői zárlatában is ott szól a monostori harangok *elállhatatlan kondulása*, ahogy a ciklus csendbe fúló fohásza is. „Mennyei mérlegen mérettünk. / Mária, könyörögj érettünk.” Az 1979 februárjában (csak a *Forrásban*) megjelent, kötetbe nem foglalt Mária, anyácska lírai elbeszélője hasonló imát mormol. „Mária, anyácska / Mennybeli, földön. / Szerelmed magamra / öltöm. (...) Hiteket hiteget / öledben Ő. / A múlandó. / Az eljövő. (...) Penészes lilium – / szirmok eleven / síromon. Elaltass / örökre, szerelem.” Jól példázza ez a vers is, hogy a megtöretett lélek halálvágya és a másikkal való egyesülés „kis halála” Szilágyi kései írásaiban már nem különíthető el egymástól: „...emberföldről tragédiája itt következik be: mikorra fölismeri, hogy a halál pillanatában titkok tudójává, kozmikus

cselekvővé válhat, éppen akkor jelenik meg életében, költészetében a személyes boldogság lehetőségét nyújtó és beteljesülő szerelem, amelyik ígéri magányának, zárt univerzumának föloldását (és meg is adja átmenetileg), s a világgal való harmonikus megegyezést.” – írja Pécsi Györgyi egyik átfogó tanulmányában. A *Forrás* 2006-os, decemberi számában publikált *Kísérlet a világ rendszerbe foglalására* című munkája szintén ezt a feloldhatatlan paradoxont teszi vizsgálat tárgyává (különös tekintettel A *láz enciklopédiájának* versépítményére, illetve *nyelvi Noé Bárkájára*), nem feledkezve meg a Szilágyi-féle poétikai paradigmaváltások rendszerezéséről sem.

Hiszen az egyes kötetek különbözőképpen viszonyulnak az abszolútumot kereső, teljességre törekvő ember életkísérleteihez. Többek közt ezért is nehéz mérlegre tenni az életmű részleges, kiragadott darabjait. A hatvanas évek elején között két kötet (*Álom a repülőtéren* – 1962, *Szerelmek tánca* – 1965) szerzője álom és valóság, illetve anyag és eszme között próbálta kiharcolni a közösségben megélt egyéni szabadságot. Az évtized végén keletkezett versek (*Garabonciás, A láz enciklopédiája* – 1967, *Búcsú a trópusoktól* – 1969) a kértely és az igazság ambivalens kapcsolatát, valamint a remény és a rettenet ellentétes érzeteit kívánták közös nevezőre hozni. A metafizikai megismerés határait kitágító átmeneti korszak (*Fagyöngy, Sajtóértekezlet* – 1971/72) után következett a már említett – a költészet *felezőidejét* jelölő – kötet, amely a szerelembe vetett hit megtartó erejével szállt szembe a halál kísértéseivel. Időközben számos érték relativizálódott, megannyi létfontosságú kérdés maradt válasz nélkül. Az ebből adódó elévülhetetlen szorongás és egzisztenciális kiüttlanság lírai vetülete az egyre ironikusabb, így távolságtartóbb beszédmód öncélúnak tűnő játékossága, illetve az identitását veszített költői magatartás utolsó alakváltozata: a mulandóság versebe foglalása. Mert a világ újraköltése, vagyis versben való újjáteremtése nem tudja teljesen kitölteni a (József Attila által először tematizált) *világhiányt*; Szilágyi szövegei ugyanis úgy szüntetik meg a kívül észlelt egzisztenciális-metafizikai hiátusokat, hogy egyre nagyobb űrt képeznek a költészet, illetve a költői lélek táguló/szűkülő magánvalóságán belül. Az életmű első szakaszában a világtükröző művészet produktív eszménye – melyben a költő egyfajta *antennaként* közvetíti az átesztétizált, vagyis szépségre fordított valóságelemeket – táplálja a költeményeket. A *láz enciklopédiájától* kezdve azonban egy egészen másféle poétikai attitűd lesz a meghatározó, melyben az úgynevezett képes beszéd már nem elégséges az alkotói világérzékelés autentikus leképezésére, valamiféleképpen mégis lehetőséget nyújt a világban (illetve a megismerés alapjául szolgáló nyelvben, valamint fogalmi rendszerben) való idegenség kifejezésére: „*azt hiszem amit akarok / hihetem / hogy belőletek lefordítottam amit érdemes / és csak úgy érdemes ha mindent / s ha nem is akkora mint a valóság de egész az én mindens / égem*” – ez a töredékességében is egységes világtágítás azonban korántsem azonos a valóságnak nevezett külső világgal. Talán több, de kevesebb is annál. Több, mert a költészet kisajátított (és valamilyen szinten közösségivé avatott), képzeletbeli világgegsze által a költő képes lehet határainak felszámolására, legalábbis megsejtheti a korlátok lebontásának titkát, s eljuthat a *bejárhatón túlra*. Ugyanakkor kevesebb is, mert ez a bensővé tett túl-világ nem minden esetben alkalmas a tátongó hiányok maradéktalan betöltésére.

Szilágyi Domokos valószínűleg saját lelkialkatából, ellentétéktől feszülő létmódjából fakadóan volt képtelen arra a – Camus kifejezésével – *metafizikai ugrásnak* is nevezhető, abszurdnak tűnő lépésre, ami talán elvezethette volna őt a hithez. A művészet megváltó mozzanata mintha kioltódni látszana munkásságában, persze útban a *jelenléttől a hiányig* (és vissza) „*mindig akad valami megtagadhatatlan és eltagadhatatlan, amit a logikai ítélet csak a képzelet segítségével varázsol elviselhetővé.*” (Sz. D.: *A költészet örökletes*) Z. Lajtós Nóra ugyan csak a 2006-os lapszámban közölte A „*sárga sziromsapka*” szomorúsága elnevezésű verselemzését, amely jelképesen éppen erre a megváltatlan mozdulat(lanság)ra utal. Ahogyan azt az aprólékos elemzés is tanúsítja, a *Napraforgók* valóban emblematikus vers; azt is mond-

hatnánk, ars poeticus alkotás, melynek képes beszéde a napraforgó beszédes képzeleteinek szintetikus láttatásával, sokrétű szimbolikájának szétszóródó, mégis egy metaforikus magból kibomló artikulálásával teremti meg értelmezési tartományát. *„Fekszem a földön, engedelmes foglya, / s mint magvető, aki marokba fogja / a szórni való élet – én, im, / próbálom megmarkolni szétszólt ígéim, / hogy ne legyek egyedül, mint a sárga / napraforgó szomorúsága...”* Demény Péter ugyanitt megjelent, a szóban forgó költő „magyarságáról” szóló írása az imént hivatkozott tanulmány alcímében (*Szilágyi Domokos privát magányának és a nemzet magányának összefonódása a Napraforgók című versében*) tematizált költői közösségtudatot (illetőleg a transzszilvanizmus ideologikus ismérveit) boncolgatja, amely ez esetben nem könnyű feladat. Hiszen Szilágyi szerzői ethosza éppen abban a köztes állapotban (hívás-tudat-hasadás?) van, amely a képviselői költészet és a közösséget képviselő költő „kiválása” közt húzódik, s amely egyszersmind összekapcsolható az Igét szétszóló/elfeledő próféta szerep alakulásával is. *„Mint Krisztus, midőn született, / a nem-sejtett feszületet / bömöblne már mint a csecsemő – / sírok befelé – engem, ő, / a cserbenhagyó, hűtlen / – hisz nem vagyok büntelen – / eléget – éget szüntelen...”* – olvashatjuk a *Vádban*, melyet nem a vonakodó, önostorozó apostoli lelkület vádaskodása, hanem a bűnbánó, Istenhez hanyatló lélek vallomása hitelesít. Bármilyen furcsa, Szilágyi Domokos legfontosabb „szerepjátéka” a jézusi korpuszsal való azonosulás-kísérletekben ismerhető fel. Megcáfolhatatlan példája ennek a *Felezőidő* megannyi evangéliumi ihletésű műve, többek között a címadó vers is. *„Éjjél. Éjfeleig / virrasztok, hogy midőn / (mikor?) elérkezik, / elérkezik, ne leljen álmom – / elérkezik, ébren találjon / a felezőidőm.”* Ezzel párhuzamosan pedig a korábban eltépett közösségi kötelék is megerősödik: *„utolsó vacsora minden étkezésem (...) miért nem nyugtattok meg, hisz ti, / mégis csak ti, ti vagytok én.”* (*Vád*).

II. Búcsú a fordulattól

„Feszülő ideggé sodort, / mi átfolyt rajtam, ami volt; / sodortak álmatlansággá vásott, / napi kis megalkuvások; // a kín, hogy tisztának tudjam magam / – mert a jónak nagyobb ára van –, / hogy hű maradjak azokhoz, akik / hűk voltak hozzám, aki leszek.” Az idézet az 1997-es év szeptemberében közölt *Árverés* című, kéziratban (egészen pontosan egy számla hátulján) maradt Szilágyi-műből való, melyet Szabó József adott közre a *Forrásban* egy személyes kommentár (*Szilágyi Domokos égi üzenete*) kíséretében. A vers vallomásossága szokatlan élességgel világít rá a szerző életének árnyoldalára, melynek elviselhetetlenné váló sötétségét csak egy pátosz nélküli, távolságtartó poétika tudta valamelyest felderíteni, amely már az első szárnypróbálgatásoktól kezdve, az iróniába oltott ígéken keresztül, alakította ki a költő önvédelmi szemléletmódját (de nyilván alkati sajátosság is volt az erre való hajlam). Az irónia nála nem volt más, mint a dolgok színét és visszaját láttató intellektuális játékosság, ami kibontakozó lírájának egyik különleges ismérve, későbbi műveinek pedig nélkülözhetetlen költői kelléke lett. *„Én tudom, mint a kisgyerek, / csak az boldog, ki játszhat. / Én sok játékot ismerek, / hisz a valóság elpereg / és megmarad a látszat”* – írja József Attila. *„Vele küzdöttem, soha mással: / valósággal s nem látomással”* – olvashatjuk Szilágyi Domokosnál. Látszat, látomás és valóság – a három kulcsfogalom, melyekkel sokféleképpen el lehet játszani...

„Őrizte az Igét, s az Ige benne a halált. S mint prófétája az örökül kapott szavakat, eljátszotta s kijátszotta születését, sorsát és halálát” – írja Szakács Réka, és ezzel a sommás sorsvázlattal látenszen érinti is a Búcsú a trópusoktól lírai alanyának (*felneemtámadásig tartó*) szenvedéstörténetét, hivatástudatának tékozlóan teremtő megtagadását. *„S a tulajdonképpeni vers ez a tagadás, ez az azonosulni nemakarás és nemtudás, ez az anyagtalan alanyi lét. A létező szöveg csak negatív kép, s valami nemlétező létező versre utal. A költő úgy tesz, mintha verset írna,*

de a kvázi-szöveg által csak a tulajdonképpeni vers lehetetlensége mutatkozik meg.” Ezek már Tózsér Árpád szavai, aki *A vers lehetetlensége mint a posztmodernizmus Szilágyi Domokos költészetében* című minitanulmányával szerepelt a Forrás Szilágyi Domokosnak szentelt számában (1990/8.). Ugyanitt Nagy Gábor a *Búcsú a trópusoktól*-kötet vonzaskörében maradvá fedezi fel a sokat hivatkozott verseskönyv címében rejtőző anomáliát (a latin eredetű trópus szóból kiindulva fordítja át a cím kétértelmű idegen kifejezését), létrehozva a *búcsú a fordulattól* változatot, amely (a költő) kettős tagadásával téríti vissza az értelmezőt a Tózsér által *versnegatív*nak nevezett alakzatok abszurd stilisztikájától az egyre sűrűbben felbukkanó szójátékok relativizáló retorikája felé. „*A költő sejtí: minden szó megoldás s az ige mint a szó (ha tagad is) – ős-igenlés, ős-igen. A szó póre léte igenli a mögöttest.*” (Páskándi Géza) Ezt a visszájára fordított versvilágot próbálja illusztrálni majd egy évtizeddel később (Forrás, 2006/12.) Varga Imre improvizatív ihletettségű, esszéisztikus tisztelegésével, *A kigyószisz virágaival* – egyszerismind kötetlenül és komolyan, s természetesen a megidézett szellemiségéhez hűen, akinek játékos rögtönzéseiben ugyanaz a sorselmeny bontakozik ki, mint komolynak szánt műveiben. (L. Kuti Márta volt egyetemi csoporttárs visszaemlékezését – *A mesterdálnok, avagy történet a zsíros kalapról* – az 1994-es Forrás 8. számában: „*19 évesek voltunk, játszottunk. Ő a játékot is halálosan komolyan vette*” / vagy a költő szellemes paródiáját Gellért Sándorról az 1988-as év 6. Forrás-kiadványában.) A posztumusz (a költő halála után egy évvel) kiadott *Tengerparti lakodalom* című kötet egyik legfajsúlyosabb verssorozata (*Játékok I–II.*) épp ezt az ingázó folyamatot, a játék komolyságba fordulását, illetve a komolyság játékkal való feloldását szemlélteti. Európa a játékszer, amely nemcsak földrajzi egységet, történelmi területet vagy értékeszményeket jelent a szerző számára, hanem annál többet: bensővé tett, világnyi tájat, a tágabban értelmezett szülőföldet; olyan földből vétetett, de elérhetetlen vidéket, amely csak a megjósolt és megálmodott, kollektivizált ünnep eljövételével válhat az ígéretek földjévé. „*Játsszuk, ami nincs, de lehetne / Játsszuk, ami nincs, de szeretne / lenni. Esendő mimagunkat.*” A ciklus tehát egyszerre lehet az európai kultúra korrajza, illetve a személyes élethelyzet láttelepe is. „*Vagy tán Európa voltam én magam / feltámadásra várva, holtan.*” Görömbei András állapítja meg a költő játékosságáról a következőket. „*A játék nála a mindenség átélésének az egyetlen költői lehetősége, világtágítás, a közvetlenül érzékelhető világ mellett a virtuális, a lehetséges világ megélése is.*”

Játékpör, porjáték, amiből lettél... – ezzel a címmel idézte fel Páskándi Géza szintén a Forrás emlékszámanak (1990/8.) lapjain Szilágyi Domokos sziluettjét egy asszociatív anagrammaja játék keretében, versrészeket beékelésével. Az ugyanitt közölt emlékkersek, versemlékek (Zalán Tibor: *Kényszerleszállás*, Pintér Lajos: *Így sűrűbb*) vagy a különböző búcsúztató szövegek (Baránszky László nekrológja, Tandori Dezső költői levele a túlvilágra, Szepesi Attila a *tücsökről és a hangyáról* szóló fabula-értelmezése) is a szavakkal való játék letéteményesei, így Szilágyis Domokos *holt-súlyossá komolyodó* költészetének örökösei és megörökítői. A költő azonban mintha már halála előtt megteremtette volna saját emlékművét. Lászlóffy Aladár szerint ez azért lehetséges, „*mert még életében meg tudott halni*”. Legalábbis a végletekig menően el tudott játszani a *növekvő halál* és az *újrakezdődő múlt* gondolatával, ahogyan azt Nagy Mária, a volt élettárs is hangsúlyozza egy beszélgetésben. Az „*Olyan csendesen jársz, mint a halál*” című (szintén az emlékszámban található) Szakolczay Lajos-interjúban ugyanő a költő utolsó éveiről, szenvedélybetegségéről, öngyilkosságának körülményeiről beszél. „*Kicsikém! Én ma lelépek e világi életből. Ne kérdezd az okát – én sem tudom. (...) Ezen már nem lehet segíteni. Ne legyen lelkifurdalásod – úgy sem vagyok már jó semmire. Amint az utóbbi hetek bizonyították. (...) Nem vagyok részeg – ahogy mondani szokás – tiszta elmével írom e sorokat. Mint egy hülye gimnazista. (...) Csókollak mindnyájatokat*” – szól a neki szóló búcsúlevél.

Szilágyi Domokos nem kímélte magát sem az életben, sem a költészetben; következetesen vállalta létének felismert metafizikai paradoxonjait, társadalmi szerepzavarának feloldhatatlan ellentmondásait, költői küldetésének fokozatos ellehetetlenülését, ugyanakkor nem szabadulhatott lelkiismeretének kísértő démonai elől sem. *„Körülvettenek engem az élet ördögei, árnyai, / hús-vér árnyak, közöttük csak pokolra szállani / lehet. Megszokható. Hisz évezredre megunt / következetességgel ott az igazi circumdederunt”* – írja *Circumdederunt* című versében, melynek *hús-vér árnyai* külső, kényszerítő erőkre is utalhatnak, hogyha a nyilvánosságra hozott ügynökjelentésekre gondolunk (Szilágyi Kálmán és Nagy Mária közleménye – Helikon 2006. szeptember 25.), miszerint a költő Balogh Ferenc álnéven részt vett a román titkosszolgálat, a Securitate megfigyelési munkájában. Ezzel együtt Nagy Máriának is igaza lehet, aki a következőket mondta, amikor Szakolczay Lajos a már citált beszélgetésben a *nagyon szigorú romániai valóságról* és politikáról kérdezte. *„Ha a verseire gondolsz, őt nem csak a romániai társadalom és valóság nyomasztotta. Bárhova kerültünk volna el a világba, lehet, hogy jobb lett volna, jobban élt volna, lettek volna jobb pillanatai, de az emberi lét tragikumától, az egzisztenciális tragikumtól sehol sem szabadulhatott volna meg.”* Beke György Szilágyi Domokos-epizódok című emlékfüzérében (Forrás, 1988/6.) is inkább a kényszerű önsorsrontás képzei tűnnek fel. *„Mert gyilkos a költő is, testvérgyilkos: leleplez, föltár, kikiált, s ezzel bizony ő is. (Magamagát is.)”* Amikor Pintér Lajos az *Öregek könyvét* elemzi az 1978-as februári Forrásban, vagy amikor Simó Márton Szilágyi Domokos és az öregek címmel értekezik (1994/8.), újra előtérbe kerül a költő idő előtti elmúlásvágya. Az *Öregek könyve* halálfel fogása egyébként merőben eltér az előző kötetekétől: a korábbi lázadás (*„Bepörölni a létet az elmúlásért...”*) fáradt belenyugvássá válik, az olthatatlan láz kilobbanni látszik. A szerző holtra vált hangja már csak visszhangként idézheti vissza a kezdeti léletszeretet himnuszos megéneklését, inkább a *Búcsú a trópusoktól Napfordulójának* utolsó üvöltését artikulálja. *„Én csak egy utolsót üvöltök, / követelem a fáradtság jogát! / Követelem, mert végre / pihenni akarok! / Az aggság jogát követelem, / a feledését...”* A Plugor Sándor rajzai által ihletett és illusztrált kötet témája mégsem a halálba hajló aggság, *„hanem valami ennél általánosabb, életkortól és életrajztól függetleníthető: a leélt élet, az időküszöb, melyet átlépve, öröm és alkotás, önzés és adakozás, cselekvés és szenvedés lehetőségei lezárultak; amelyen túl – mindegy, hogy milyen idő távolából – már csak az elmúlás int hívón az ember felé...”* – ahogy Láng Gusztáv írja.

III. Vád és vezeklés

Szilágyi Domokos köztudottan magába forduló, szótlán ember volt, mégis ízig-veéig társasági lényként képzelhetjük el, aki feszült figyelemmel kísér mindent, ami körülötte történik. A vele készült beszélgetésben is ez a kettősség mutatkozik meg. Az 1972-es februári Forrásban újraközölt Pomogáts Béla-interjú (*Költészet, zene, hagyomány*) ugyancsak emellett tanúskodik: a költő az átfűtött vallomásosság és a hűvös tárgyilagosság közt ingadozik. Nem hiába beszél Bartók Béla zenei nyelvének *fegyelmezett szenvedélyéről*, szerzői *indulatosságáról a szigorúan zárt formák keretében*, hiszen saját maga is hasonló alkati-alkotói vérmérséklettel rendelkezett. Ahogy azt a *Bartók Amerikában* című verse is példázza, az életének második felében Amerikában élő zeneszerző alakja esszenciálisan sűríti magába az ő ellentétektől feszülő, mégis egységre törekvő poét(ik)ai problematikáját. Az ún. bartóki szintézis versbe vetítése így nemcsak a zenei ihletésű, többszólamú szerkesztésmódban hasonlít a megidézett élet-műhöz, hanem önnön létértelmezésének hiteles összefoglalásában is. Az említett, Bartók zenéjéhez hű, nagy ívű költői kompozíció óhatatlanul túlnő a szerzői intención, hisz a művészi szintézis mindig magasabb esztétikai minőséget hoz létre, ezzel együtt pedig – Pintér Lajos kifejezését kölcsönözve – mindig új *po-etikát* követel alkotójától. *„Aki alkot,*

visszafele nem tud lépni – / s ha már kinőtt minden ruhát, / meztelenül borzong a végtelen partján, / míg fölzárkózik mögé a világ” – szól a költemény egyik emblematiskus részlete. Erre rimel a hivatkozott riport Haeckel biológiai alaptörvényével analógiát képező gondolatfutama is. „A költészetben, a költő fejlődésében is valahogy ez a helyzet: elindul a legegyszerűbb formától, esetünkben a népköltésztől például, hogy eljusson, ha nem is a legbonyolultabbig, de talán önmagáig.” Valahogy így képzelhetjük el a költői korpusz fejlődéstörténetét is, melyben a szintézis-remtő lírai akarat, valamint a morális beállítottságú értékvilág formálja egymást. Az alkotások így egyszerre közvetítik a huszadik század leltárát, illetve a személyes létezés látéletét.

Cs. Gyimesi Éva kiváló esszé tanulmánya (*Legenda helyett – a műről*) –, amely a Forrás 1990-es emlékszámban kapott helyet – az életmű ideális értékvilágát helyezi előtérbe az utókor közérzetét tükröző hamis legendák, heroizáló megemlékezések vagy retrospek(ula)tív értelmezések helyett. „A rendhagyó végzet legendahőssé avatta, mielőtt még pontosan ismertük volna öngyilkossága körülményeit. Amit tényszerűen tudni lehetne, azt kódosítja a kortárs emlékezet. Jellemző, hogy halála közvetlen kiváltó okairól mindmáig nagyon eltérő vélemények keringenek, s talán csak az orvosi látéletből tudhatná meg az ember biztosan, mi is volt az a pusztító mérég. Ám a tragédia mélyebb motivációjára vonatkozólag, amiről egyébként a költő búcsúlevele sem adott felvilágosítást, a kortársak már-már egybehangzóan tudni vélik: Szilágyi Domokos önkéntes pusztulása »tiltakozás« volt, miattunk és helyettünk történt az »áldozat«. És itt kezdődik a legenda.” Az ugyanebben a számban teljes terjedelemmel közzétett *A Volga Nyugaton* című útinapló egy legendás utazás története, amelyet a költő Majtényi Erikkal és Majtényi Ágnessel tett Nyugat-Európában, a PEN-klub író-olvasó találkozóinak keretében. Az ironiával átítatott naplójegyzetek között köröm között írt irodalmi szövegeket is találhatunk, köztük a fentebb idézett *Játékok*-ciklust, a *Látogatás* című half-fiction novellát, a *Szkizofrén Európa* verses *ujjgyakorlatait*, valamint a *Kozmopolita* csujogatók rögtönzött rigmusait: „Hogyha nem vagy eretnek / és elindulsz Keletnek, / vannak, akik szeretnek; / ha elindulsz Nyugatnak, / vannak, akik ugatnak, / jelzőket is aggatnak; / jobb, ha kikötsz Északon / akármelyik évszakon, / avagy kemény télen / jobb, ha kikötsz Délen; – / tanácsa akad még, de rég fáj, / hogy miért nincsen több égtáj.” Azért is lehet érdekes ez az olvasmány, mert egyúttal bepillantást enged a költő köznapi életébe, másrészt pedig abba a folyamatba is bevezet, amely a megélt élmények, valamint a belőlük kialakuló művek között húzódik. Mert a Szilágyi-féle költői kísérlet nem pusztán a poétikára, hanem az egzisztenciára is vonatkozott. (A költészetében történő paradigmaváltások tehát a szerző érzelmi metamorfózisai, illetve intellektusának szellemi szakaszai mentén alakulnak.) Mert a művészet az önkifejezésen túl „életkísérlet” is lehet. A személyhez kötődő legendárium és a hozzá csatolt, mítoszromboló tényanyag nélkül így nem is igazán értelmezhetőek e versek. A Forrás néhány filológiai fontosságú anyaga (Borcsa János: *Szilágyi Domokos Kézdivásárhelyt*, Bertha Zoltán: *Szilágyi Domokos-emlékkiadványok a szatmári szülőföldön*, 2006/12.) is árnyalhatja a róla kialakult képet, akár hozzá is tehet valamit az életműhöz és annak interpretációjához. Mindenekelőtt azonban a művek a legfontosabbak, melyek minden regionális referenciát, vonatkozó életrajzi adatot, esetleg magánéleti adalékot hitelesítenek. „A költő igazi, maradandó arca ugyanis ama versbeli arc, amely láthatatlan ugyan, de a költemények, az életmű egészen mégis átsugárzó fókusz, középpont. Ez az éber és aktív értékpozíció, amelyből a versek alanya megítéli a világot, amely begyűjti, minősíti, válogatja, rendezi – formálja – a művek értékállományát. Olvasás közben nem a halandóval, hanem ezzel a tovább élő, »örök jelenné vált személyiséggel« folytatunk párbeszédet, aki addig él, míg kérdéseinkre, s az eljövendő olvasók kérdéseire válaszolni tud.” (Részlet Cs. Gyimesi Éva írásából.)

És vannak olyan emlék-művek, művészi mo(nu)mentumok, amelyek hitelesen idézik meg mindezt. Ilyenek a Forrás-emlékszám illusztrációként mellékelt Muzsnay Ákos-plakettek kispasztikái is. „E golgotai alak a maga szenvedéstörténetével, ugyanakkor a megfeszí-

tettségben is az örök feltámadást ígérő – ha paradox is – optimizmusával, cselekvésképtelenségével, amelyből mégis mintha a rab ember feszítő ereje, tettvégya sugározna, a hívő-hitetlen mint magatartásforma jelképe” – írja Kanizsai Dávid a Muzsnay által leképezett, arctalan, golycsba bugyolált alakokról, akik valamiképpen nagyon mélyen magukon viselik Szilágyi Domokos *halotti maszkját*, illetve az idézetben szóvá tett paradox optimizmusát is magukban hordozzák. „Mert az optimizmus, ha fájo is: mégiscsak az egyedüli becsületes eljárás a költészetben. S mert az életnek igaz szóigája a szépség.” (Sz. D.: Kortársunk, Arany János) Ő, aki a legmélyebb és legmagasabb huszadik század emeleit járva, föl-alá ingázva kutatta rendeltetésének értelmét, folyamatos lázban égve kereste létének megváltó mozzanatát, végül képtelen volt feloldani belső, kibékíthetetlen ellentmondásait. És ez elsősorban nem a korabeli közép-kelet-európai ember hatalomnak való kiszolgáltatottságára vagy a kisebbségi környezet identitásbeli talajvesztettségére vezethető vissza. Tragédiáját még túlérzékeny alkata sem igazolja teljes mértékben: „...azért halt-e meg a költő, amiért élt, és azért élt-e, amiért meghalt?” – teszi fel a talányos (költői) kérdést Láng Gusztáv. A költeményekből kirajzolódó poétikai arcképek/halotti maszkok az ő esetében, azt hiszem, sosem fedhetik át egymást...

*

„Szisz, tudod mihez lenne most kedvem? Kidobni ezt az írógépet, a szemüvegem beledobni a papírkosárba, fölhívni Szokolczyt, meg Füzi Lacit, közölni velük, hogy egyszerűen nincs kedvem irkálni rólad, épp miattad. Ne adj’ Isten, hátha divatba akarnak hozni téged újból. Attól rossz(abb)ul lennék... De hát megígérted, hogy szólok véled, és nem Füziék hoznak divatba, ez bizonyos. Ők nem olyanok. Ők »azóta« is »úgy« vannak véled...” (Czegő Zoltán: Egyetlen levél Szilágyi Domokosnak, Forrás 2006/12.). A Forrás folyóirat valóban a kezdetektől, pontosabban a vég kezdetétől (I. Az 1977-es gyászkeretes közleményt) fogva tanúbizonyságot tesz Szilágyi Domokos emlékének és műveinek ápolásáról, mind a lap szellemiségével, mind pedig az időről időre közölt, hozzá kapcsolódó szövegekkel. A költő egyébként az ún. Forrás-nemzedék tagjaként kezdte pályáját (a többi közt Lászlóffy Aladárral és Palocsay Zsigmonddal), de ezen a névbeli összecsengésen túl is szoros szálakkal köthető a Forrás szerkesztőségi tagjainak irodalmi munkásságához, alkotói felfogásához és nem utolsósorban személyéhez. Az első Forrás-beli Szilágyi-szöveg a *Vád* című vers volt, amely valamiképpen a vezeklést is magában hordozza, hisz a költő öngyilkossága után pár hónappal jelent meg, önkéntelenül is formát adva a beteljesedett végzet szomorú tapasztalatának. „Mert a modern mű – életmű – is úgy szép, ha formája van” – írja Kántor Lajos a költői korpuszról, melynek felbonthatatlansága – a feltételezhető szerzői intenció felismerése mellett – magában rejt az intuitívan megközelített versvilág kompilatív lehetőségeit is, melyek segítségével az értelmező eljátszhatja a költő egyik-másik lehetséges életét, vagy akár *milliomodik halálát* is – Páskándi Géza földöntúli porjátéka nyomán. „Csak nézem, hogy játszik a porral a szél. / Csak nézem, hogy játszik a széllal a por. / Ó, mióta gyanítom: játékból van a por. / Mióta gyanítom: porból van a játék.”

Forrás

A Forrás folyóirat hivatkozott lapszámai, illetve idézett szövegei.

A költő (régi és új) életei (szerk. Kántor Lajos) Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2008

Kényszerleszállás (In Memoriam Szilágyi Domokos; szerk.: Pécsi Györgyi). Nap Kiadó, 2005

Papp Máté: „Harangoznak Monostoron” Kísérlet Szilágyi Domokos költészetének metafizikai mérlegetlérére (Szakdolgozat / Pannon Egyetem – Irodalomtudományi Tanszék, 2012. Veszprém)

Szilágyi Domokos: Kényszerleszállás (Összegyűjtött versek; szerk.: Kántor Lajos) Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979

Felhasznált irodalom

- Borbély András: *Zsoltárfűga*, in Uő.: *Versismeretlenek*. Napkút Kiadó, Budapest, 2010
- Camus, Albert: *A lázadó ember* (ford.: Fázsy Anikó). Bethlen Gábor Kiadó, Győr, 1992
- Görömbei András: *Szilágyi Domokos válogatott verseiről*, in Uő.: *Napjaink kisebbségi irodalma*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1984
- József Attila *Összes versei*. Osiris Klasszikusok, Osiris Kiadó, Budapest, 2003
- Kántor Lajos: *Aki papír közé keveredik / A költő (régi és új) életei*
- Láng Gusztáv: *A költő és az őszinteség / Kényszerleszállás*
- Láng Gusztáv: *A költő és a szövegek / Polisz*, 2004. június-július
- Láng Gusztáv: *A költő és az Ige*, in Uő.: *Kivándorló irodalom. Kísérletek*. KOMP-PRESS-Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 1998
- Lászlóffy Aladár: *De profundis / A költő (régi és új) életei*
- Páskándi Géza: *Versmagyarázat – ritmusban / Kényszerleszállás*
- Pécsi Györgyi: *„S ha már itt tartunk: mit is tehet a költő?”*, in Uő.: *Olvasópróbák*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1994
- Pintér Lajos: *„Göndör haja legyen a párnája” / Tiszatáj*, 1981/5.
- Szakács Réka: *Élnem adjatok / Helikon*, 2001. december
- Szilágyi Domokos: *A költészet örökletes / A költő (régi és új) életei*
- Szilágyi Domokos: *Kortársunk, Arany János*. Ifjúsági Könyvkiadó, Bukarest, 1969
- Szilágyi Zsófia Júlia: *A mindenség felezőideje*, in Uő.: *Versenymű égő zongorára*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2002

Kelemen Lajos

Hanyatt fekve túrni az életet?

Zalán Tibor: Holdfénytől vakuló kutya

Nehéz remélni alkonyatban. Ilyenkor vallja meg a szív, mire képes hanyatlaskor. Egy hangulatról van szó, amely a vérbeli morózusistákat, mint a narkotikum, bódítja, de e hangulat ritkán elégszik meg azzal, hogy néma maradjon.

Igy találkozhatni pszeudo-világokkal világok helyett, a magatartás pedig most lép át az esztétikumba. „ilyen sors ez talán még sors se / úton élés mindegy hogy hová” – szögezi le Zalán Tibor. Ameddig nem élnek vissza az elveszettség érzésével, ez is egy lehetőség a kultúrára. Ha már a lét úgyis keserves pangás; szenved, akinek szenvedés a jussa; a döntő az, hogy a szenvedéshez ember vezeti el az embert. A szenvedés tehát, amennyiben tényleges, nem játék. Érdekes azonban, hogy a gyötrelmekre ítélték mindig ugyanoda esnek vissza. Látszólagos kószaságuk jobbára nagyon is szoros mértéket követ; varázssért bolondulva egyre-másra bizonyítják az alkotásban, hogy stilizáló keservüket nemigen vonzza az egyszerűség. Úgy látszik, a sokszínű életre fittyet hányó, örökön egyforma tapasztalat, vagy a hitehagyottság alján maradt tudás artisztikumra vágyik; líraiságot akar, víziót, fantasztkumot. A tördöttség nagy zenésze, Verlaine mindenestre élesen tiltakozik: „Egy szép nap alkonya többet ér, mint a legszebb hajnalhasadás!” Rendjén is volna. Illetve hát: igen-igen kár, hogy az emlegetett alkony-gondolat, az omlás kényszerérzete nem is csak kitérő eszme gyanánt, hanem talán a bizonytalanság ismétlődő feltörésével, mármár folytatólagosan kultusszá növekszik az időben. Azaz minduntalan egyfajta lelki restancia-ként jelentkezik, kényes és túl egyszerű imádat. Mert olyan nincs, hogy az élet minden szintjén csakis a válság az egyetlen realitás; mintha tényleg sohasem pirkadna.

A keserv pedig, ha tényleg élmény gyanánt csimpaszkodik a szívre, és valamiféle ismeret is; amint megtapad, osztódni kezd, nem csoda, ha egykettőre elfutja az embert – és nem csak az egyes embert. „Mint régi moziban elszakadt a film / Már nem érdekli mi jöhetett volna / Háttal a vászonnak fáradtan rágyújt / a jövőt már látta / Most pereg a múlt” – írja az éppen hidegen szemlélődő Zalán Tibor a *Kék cserépen téli képekben*.

Az érzés tehát, amely láthatólag vigyáz magára, hogy ne legyen gyenge, olykor egész korszakok atmoszférájává válik. Innentől fogva, hogy csakugyan az adott kor átlaglevegőjének tűnjön, módszerességet kíván. Ezért meghívja magához a szellemet, s az elernyedvén, hatékonysága híján csupán egy bizonyos meggyőződés mellett érvel; például, hogy az élet ágrólszakadt, és végleg elanyátlanodott. Még a negyedénél sem járunk a *Holdfénytől megoakult kutya* növvő lelki vívódásainak, s kicsoda negligálás a *Látogató-firka*? „Megszólalnék de most már késő / semmivé farag egy nagy végső / Elküldeném asztalomhoz ül / vele legyek tovább egyedül.”

Az összetartozás kiüresedése és végzete, ez is egyféle alkonyat. S bizvást beleereszkedhet az olvasó: azt, ami itt regresszív, szinte anyagszerűen és az alkotói nagyság nyilvánvaló közreműködésével kapja. A kifejezés, a megjelenítés makulátlan.

De véletlen-e a terhes napszak, az alkony újra feltűnő inspirációja. Zalánnál *Vergődő szárnyal zuhan az éj*. S a vergődő zuhanásra honnan a visszhang; a már-már nyögésből kiszépülő sóhaj? – Mert bizony az: szép békenyereség. („Hanyatt / fekvő túrtem az életemet” „Én drága Bánatom, légy jó, nyugton maradj ma. / Az Alkonyt hívtad, ím, leszállt, itt van, fogadd: / Setét legét a halk városnak leplül adja, / És békét hint emitt, amott meg gondokat.” Baudelaire *Ahítata* éppen a költés egyik

leghangsúlyosabb aspektusában, mikor is az egyéniség igazán kitűnik, és magára vall, ott, ahol a lélek a rokonára lel, az alkat atavizmusában találkozik Zalán Tibor *Alkonyati leírásával*: „Az ég alja előbb / halványpirosan felderengett majd / haragosvörösre tágult lilára a / barna összes árnyalatát átélette / később vele S akkor amikor a legsötétebb / felhősík már feketére váltott a hajnalcsillag / is megjelent.” Egy sok ideje vesztes habitus, önmagában valóban komoly-delejes, amúgy csüggesztő akkordjait adná itt tovább, térrel, idővel nemigen számolva, a látványba belebékülő, két fájdalommas hang?

Ha sejtiük az idő vonta nem egészen határozott vonalat, amely választ s oszt antikvitás és modernség között, nagyjából tisztába jöhetünk vele, mennyire más érzékenységektől és vonzalmaktól nyer sajátos színezetet az emberi kultúra nagy regényének e két entitása. Az antikvitás az élet külső befejezettségét értékelve és a lehetőségek figyelembevételével szemlélődik, ám tagadhatatlan, hogy gondolati, művészi hajlamait illetően végső soron morális alapozású. Ezzel szemben a modernség, még ha moralizál is, sokkal inkább a bűvölet iskolája, a metafizika előtti meghódolás. Fölbátorodottan többoldalú, elégyszer bizonyította: mennyire eleven és termő – miközben gyón (amire minden oka megvan), s nem győz bevallani. Pláne amióta, valószínűleg csalódva bár, de megvilágosodott. Tetszik vagy sem: történelmünk, akár legtávolabbi érait is beleértve: csupa kérdő ránk nézés. A kedély úgyszintén körforgást végez. A korhangulatok ritkán végesek. „Megváltás nélkül lármázik a / fejemben árnyak hada” – kesereg Zalán. S hogyan volna világos előtte, számlált, szerető, érdemes fejek sokaságát hányszor zúgatta már hasonlóan nehéz bánat.

Ma sem csak régi korszakok előkelő titka a dandyk föltűnése. Nem csak Osborne néz vissza haraggal. És taksálni is bátorság, hol tart számszerűleg a dekadencia folytatásos inkarnációja?

Széthullás, regresszió, jaggatás, váratlan csöndek, kábulat, bornírtság, százszer is szántszándékkal bevetett cinizmus: a *Holdfénytől vakuló kutya* is dekadens. Csakhogy a dekadencia egy merőben egyéni változata. Nem áll meg ott, ahol a *spleen* lovagai többnyire önként szokták lefegyverezni magukat. Rendelkezik annyi életbőlcsességgel és esztétikai mórossal, hogy többet mondjon az idő tudott, untig szajkózott kártevésénél: tetteink, a szívünket megérintő érzelmek, s annyi izgató jelenség, arcok, mozdulatok – ha csak valami emberfeletti szándék és energia nem rögzíti őket az emlékezet univerzumában – tönkremennek és szétporladnak az idő által. És Zalán ellenszere, íme: „Akármilyen nyúlok / vers lesz belőle / és én megrettenek tőle / mert a vers egy másik élet”. E föltételezés nem egy nihilista költő metamorfózisa, hanem szabadság. Végül is minden fogás lesz, amivé az alkotó kifejleszti a teremtésben – vagy ha esetleges ateizmusának jobban tetszik így: azzá lesz, amivé kitenyészti az esztétikumában. A teremtésnek rendje van és káosza (úgy is mondhatjuk: meghatározásra váró törvényei).

És Zalán Tibor a technika fokán, a mesterség eszközeinek szolgálatra fogásában: telített. Tobzódik is; amennyit a verssel mint alakzattal cselekedhet az ember, ő e lehetőségekből igyekszik minél többet elővezetni. Ha úgy érzi, az kell: megköti, fegyelmezi a verset, de bátor terjengősre is engedni. Fölkapja egy költeménye kész sorát, hozzá egy másikat, hogy eljuttasson ezek variációival. Főlényesen eredeti. Nemigen érthető, miért hát állandó hátratekintgetése. A magyar költészettörténet tetemes részét így vagy úgy hozzáveszi saját műveihez – például ismert versgondolatokra, klasszikussá vált költeményekre való célozgatások révén, vagy éppen életek árán létrehozott lírai igazságok kevergetéseivel és olykori csonkításával. Átírás átírást követ. A fogás ismerős: a kész, sokszínű, a tünékenység erőpróbáin túlésett költői múlt, amennyiben átissza a készülőfélben lévő életművet, minthogy kvalitásuk és mérvük szintén érintkezésbe kerül (magyarán: szavak, mondatok kapcsolódnak össze): megtörténik a szövetkezés. Jó, de mit nyer a kölcsönvevő? Ez az írástrendd é vált s lohadni nem akaró kölcsönvevés ugyanis nemcsak eredetre és fejleményre, küldetésre és szemléletre, nemcsak mesterségszintekre irányuló összevonási kísérletet sejtet, az invenció hiányának gyanúját is felkelti.

Becsület dolga kijelenteni, hogy az ember a lelke mélyéig berzenkedik ott keresni a csorbát a csodán, a féket a dinamikán, az anyaghibát a teremtésben, éppen annál a szerzőnél, akivel valaha együtt, sőt egyazon napon élte át, milyen az, ha nem csupán vaktában, hanem valami ünnepszerűség keretében küldetnek át a civilségből ifjú verselők az akkor még szent küszöbön: mától tessék egzisztálni a túlfélen, költőként. De ugyancsak becstelenség volna nem jelezni a kivételes kvalitás felé: a *Holdfénytől vakuló kutya* lapjain nem a kétségbevonhatatlan talentum

az egyedüli mindenható. Senki sem mondja, hogy a nagyság ne gyökerezhetne történetesen a töredékben, a sebzettségben, tragédiákban és veszteségekben, ám aligha gyökerezhet az önis-métlésben. Zalán Tibornak ostobaság volna magyarázgatni, a mély és igaz líra igazából egyetlen fokmérője, pláne egy lírátlan korban, hogy megvan-e benne a potenciál, hogy túlemelkedjen önnön körülményein. A hanyatlástól elhanyatlani nem kárhozat. De ha kálváriára is vagyunk menendők, előbb-utóbb annak magaslatára is fel kell jutnunk. „*a holdat bámulom fent / és arra gondolok / vajon miért nem sikerült megint / életben maradnom*” – írja Zalán Tibor a *Vonatban*. És miért nincs igaza?

Ok és hatás, befektetés és hozam van elég, hogy bizonyítsa Zalán elevenségét. Magyarán: ha az íráskínra kiválasztott egyéniség megajándékozta magát azzal, hogy nem legyőzni, hanem betölteni akarja a rendeltetést, önszigor és koherencia, a régi becsvágy ismét ráveheti némi lázadásra. Az olyan költeményekért, mint a *Terasz*, a *Viszonyítások*, a *Holdfénytől megvakult kutya*, a *Töredelem*, a *Hangár*, érdemes megkísérelni utolérni a hitet. Már az, hogy felébredünk, a világ-hoz fűz bennünket. Azt jelenti, a fény teremtmője számít ránk.

E mind nehezebben fenntartható meggyőződés igazolása, egyebek mellett, éppen az írásban rejlik. „magam így kell látnom” – helyes-e, ha a konklúzió túl morált és igényt olvasunk ki ebből az egyszerűnek tűnő, ám a legkevésbé sem tét nélküli sorból?

(Palatinus Kiadó, Budapest, 2013)

Simon Ferenc

A létező semmi poétikája

Jenei Gyula: Az időben rend van

„köznapi / ügyeken túl, halálon innen.”

A költő új, hatodik verseskötete feszesen szerkesztett; minden esetlegességtől megszabadulva a lényegről beszél. A lét idő: szembenézés a gonddal, az élet és a halál közöttijével. Ahogyan Jenei Gyula fogalmazza: „(két zárójel közé születtél, / anyám.)”. (Ülök ágyadnál) A sor alakváltozata már szerepelt a *Hátországban* (1990) című első kötetében is, hiszen költészete szerint az idő igazsága a legfontosabb, mert embervoltunk számára fölfoghatatlanul véges. Az *időben rend van*, így a létben is, a létidő rendje pedig a halál, ami úgy és olyan igaz, mint ahogy itt állok: vagyok a létben és halok az időben. Édesanyja halála, korábban az apáé és az anyai nagymamáé már érlelte ezt a tematikát. Jenei Gyula azonban klasszikusan alanyi költő, így természetesen saját betegség- és halálfélelméről, mindennapi rettegéseiről vall, fény- és emlékképekkel idézi meg régi szerelmét és a múlt jellemző mozzanatait. Fölkeresi gyermekkorának helyszíneit, címadó, nagy verset ír anyai nagyapjának házáról és családjáról. A kötet megrendítő esztétikai ereje abban áll, hogy hagyja látszani a saját halálát. Költészete ezért létidőmérés, mértékegysége az elmúlás, a lelépés stációt a ciklusok mutatják be. Már a nyitóvers *Hajnali éberségében* is a „legvégemen” kérdése nyugtalanítja, ami az első ciklus *Vaktükörszilánkjaiban* a tükör átható, tehát létező Semmijével bizonytalanítja el az *Ok és okozat*, a múlt és jövő állandóan változó hátterében, hogy az *Egy érzés leltározhatatlanságában* a halál háttorzongató otthontalanságával, a zárlatban pedig *Az időben rend van* lebírhatatlan igazságával szembesüljön a remegő lélek: „lefotózom a tornácot. / ha negyven évvel ezelőtt / tartanám a fényképezőgépet, / talán kilépne az ajtón nagyapám, / éppen bele a képbe. / de harminckét éve halott – / s az időben rend van.” A kötet poétikai egységét a még, már, most, majd időszembesítő létösszegzések biztosítják, amelyek megrendítő erővel bizonyítják, hogy a lét: idő. „nézlek: ilyen lehetsz majd // a koporsóban is, csak a szemed / lesz csukva, ami most ijedten / vibrál még. nézel: megismeresz.” (Most anyád) (Kiemelések tőlem. S. F.) Így a Jenei-vers a létidő rejtett, csonka metaforája lesz, mert a hétköznapi léthelyzetet vershelyezetté alakítja, ahol paradox módon a képi sík elsősorban a fogalmilag megalkotott, időre vonatkozó szöveg.

A nyitóverstől így jutunk el a kötet, és egyben a lét végét is jelző *Ritmuszavarig*: „hányadik telem már ez? / s hányadik lenne / – ha visszafelé számolnám?” Költészetének egyik legjobb darabja a *Hajnali éberség*, ami címének paranomáziájával, hasonló hangzásával Kosztolányi Dezső *Hajnali részegségét* idézi. Motivikusan rájátszik Kosztolányira, de a vers íve, mozzanatai, és különösen végkövetkeztetése eltérő. A létbevetettség, az „ide estem”, az ablakban állás helyzete azonos, mindkettőjüket a halálra nyitott élet gondja nyugtalanítja. Jeneinél a „túlvilági kék” helyén profánul az „evilági kék”, a mobiltelefon kijelzője, a csillagok égi báljának részegítő csodája helyett a légifolyosó fölfedezésének riasztó ébersége szerepel. Kosztolányi nem tud elaludni, Jenei – látszólag ismeretlen ok miatt – kétszer is felriad: „pedig nem emlékszem semmi nagy okra.”, majd később: „nem tudtam aludni, csak forgolódtam, / pedig nem volt gondolatom / akkor épp a halálra; / aztán egyszerre csak arra riadtam, / tűz a nap a szobámba.” (Kiemelések tőlem. S. F.) Az anafora és a rím kontextuális jelentése azonban feltárja az igazságot: pusztán a létező semmi van, halálfélelem a tűző napsütésben. Jenei Gyula számára érvényét veszttette a hit, ha korábban még volt is valami, az is csak inkább családi és gyermeki utánzásból fakadt: „s én fohászokdtam istenhez: // ne haljon meg anyám. apám / se. nanó se, és én se.” (Aggódások)

Az első ciklus a legváltozatosabb, itt vannak a legeltérőbb modalitású versek, amelyeknek közös kommunikációs jellemzője, hogy konkrét személyekhez szólnak. A Turczy Istvánnak

ajánlott *Legszebb álarca*-ban a tragikus irónia a szójátékban nyilvánul meg: „*inhalálom inhalárod // ő halála*”, amely Kosztolányi-allúzióval egészül ki: „*a sok égi szomszéd égitest / csak*”. (Kiemelés az eredetiben.) A ragozási sor a posztmodern haláltánc nyelvi jele a mindenkit lebíróról. A lefokozás metafizikai értékvesztést jelöl, a csillagok nem szomszédok, csak égitestek. A *Másként mesélnéd* ciklus is a haláláig történő előrefutás felől építi vissza a múltat a jelenig, idézi fel a gyerekkort. Az emlékek elevensége és a visszahozhatatlanság fájdalmasan szép melankóliája határozza meg a kötet hangulatát, elégius értekszerkezetét. Az *Ok és okozat* rész néhány rövid darabja érzékelhetően a máshová nem illeszkedő maradékot tartalmazza. A negyedik egység ezzel szemben a kötet legmeggrázóbb, klasszikus ciklusa, mert a versek sorrendje többletjelentést hordoz. A szavak nagy láttató erővel, időrendben idézik fel a haldoklás mozzanatait, összefüggő cselekménysort alkotnak a kórházba kerüléstől a látogatásokon és az utolsó kenet felvételén keresztül a temetésig, a megmaradt személyes holmik átvételéig. (*Egy érzés leltározhatatlansága*)

A kötet középpontjában a halál, a végesség tudata áll, és éppen ezért, indirekt módon, minden sora az élet fölfoghatatlan csodájáról, az *ittlét öröme*ről beszél. A hármas szövegközöttség eredetije Heidegger filozófiájának kulcsfogalma, a Dasein: az ittlét, a jelenvaló lét. Ezt értelmezi és alkalmazza Várszegi Tibor *Az ittlét öröme* (Balassi, 2005. 198.) című értekezésében, továbbá színházi előadásaiban (www.malomszinhez.hu), ezek egyikére reflektál Jenei az azonos című verssel. Az élet a szívveréssel és a bögéssel az anyaölből indul, majd „*a világ közepét / egy bottal kijelöli. // örül az ittlétnek*”. Ez azért öröm, mert itt és ekkor világlik föl a világ fényessége és világszerűsége, ekkor kerül ki a nemlét sötétjéből a lét fényére, mert itt van a tisztaság, az áramlás középpontja a művészet létalapító igazsága által. Az ittlét azért öröm, mert egyszeri, megismételhetetlen és a maga teljességében megismerhetetlen. Lényege láthatatlan, de érzékelhető és kifejezhető: „*a mozgásban / fölsejlik a mozdulat- / lanság.*” Az utolsó szó elválasztása, (el)törése az így keletkezett résen keresztül teszi láthatóvá a lét lényegi kettősségét, a „*mozdulat- / lanság*”-ban rejtőzködő *mozdulatot*, és ennek fordítottját is, mert elválasztja a szétválaszthatatlant: az életben lévő halált, a tenyészet enyészését. Az anyanyelv elfedően (felfedő jellegét sok esetben sortöréssel leplezi le: „*szorít az idő, // egykor temetnek valakit, s akkor / tudjuk rendezni a sírásókkal az anya- / giakat. közben megéhezzünk.*” *Édesanyjának az anyaföldbe való temetésén és a halotti anyakönyvezésén kívül az anyagiakat is rendezni kell, és nemcsak most, temetése napján, hanem átvitt, (lét)értelemben is, mert „szorít az idő*”). (*Gyermekkorom egéről*). (Kiemelések tőlem. S. F.) Könnyen belátható, a kifejezés nemcsak a létidő köznyelvi metaforája itt, nemcsak névátvitel, hanem a halálba átvélő, szorongató, torokszorító létátvitel is.

Már az előző kötet (*Ha kérdenéd*, 2006) bejelentette a megnevezés poétikáját: „*néven nevezem, // amit lehet. tárgyasítom az időt: szétfolyik*” (*megnevezi*). Olykor már a tiszta tényközlés is borzongást okoz, mert a valóság igazsággá válik az újratemetésben, mert a lét itt – költői közvetítéssel a nyelven keresztül – szemléleti egészként, tömörített teljességként önmagát mondja ki. A szövegek alapvetően ettől a létmegnevező és létmegértő képességüktől lesznek pontosak, hitelesek, magától értetődőek, energiával és dinamikával telítettek. Azért igazak, mert felfedik a lét elrejtettségét, vagyis a maga teljes jelenlétében mutatják föl a létezőt: „*már csak a test a konkrét / a hullaházban, anyám meggyötört // teste. (...) csak a sütemény konkrét / a tányéron. csönd és hit dolga / a többi. türelemé.*” (*Gyermekkorom egéről*) Hatásuk ebben a látszólagos, eszköztelen egyszerűségben rejlik, mert témájuk és nyelvhasználatuk a mindennapi tapasztalat közelében és közegében van. Az eszköztelenség és a puritán modernség fanyar ironiájának jele, hogy a költő már az első kötettől kezdve következetesen mindent kisbetűvel ír, mondván, nem olyan nagyok a dolgok. De a központosást nem hagyja el, mert ha a nyelvben a lét beszél, akkor az írásjel „létjellé” válik, a sortörés nemcsak szóba-, de életbevágó is, „*ha ekkorák a tétek. (...) ha majd haldoklom, akkor mi fáj? / s anyámnak most mi fáj?*” (*Anyám kórházban*). Sok a talált mondat, az önértelmező és vallo-másos belső monológ, az emlékekből és a hétköznapi beszélgetésekből vett idézet, a banális, de mégsem közhelyes, tisztán fogalmi szentencia: „*régen / végig gondoltam, de csak / most tapasztalom: meghalni / könnyű, meghalni nehéz.*” (*Most anyád*). A magunkra ismerés öröme kézzelfogható, az őszinte bensőségesség felszabadító, nagy esztétikai erővel bír: „*még / akartam mondani, de féltem, mert / még sohasem mondtam senkinek, / hogy meg fog halni.*” (*Utolsó kenet*)

Első tekintetre a szövegek a retorikai nullfok, a minimal art, a semmi művészet, a tiszta fogalmiság, a vallo-másos lírai (poszt)realizmus jegyeit hordozzák, de ez csak látszólagos, mert Jenei Gyula versei nagyon finoman, szinte észrevétlenül összetettek. Egyes darabok a szituációk

konkrétasága miatt talált verseknek hatnak, a tényközlő mondatok kegyetlenül kopognak, leírásuk prózaisága fotorealista, csak a tördelés miatt versszerűek. (*Pedig csak hétvégeken, Utolsó kenet*) Máskor a valóságselemek, az emlékek, a fényképek és a hétköznapi történetek elrendezésének retorikája áll a középpontban. Olykor a poétikai eszközök – néhány megfontolt köznyelvi és költői metafora, metonímia – ritka és mértéktartó, éppen ezért hangsúlyos használata jellemzi, ami kimozdítja, és a létidő kontextusába helyezi a tényközlést, ami így létközléssé, a fénykép leírása pedig létképpé emelkedik: „madarak csőrében fehér fűszálak: / épül a múlt fészke / selymes, halott ragyogásban. (...) // kánikula, naptej, / vállamon törölköző. / sziluettemet a betonon / körülrajzolja a ragyogás. / rákattintom a fényképezőgépet: / árnyékom memóriakártyára mentve // – valameddig viszanézhetően.” (*Az időben rend van*) Ez a kötet ars poétikájaként is olvasható, a vers a létidő nyelvi fényképe lesz: a múlt elillanó pillanata a jelenben, az elmúlás rögzítése, egy darabka halál.

A kötetben legtöbbször előforduló szó a halál fogalomköréhez kapcsolódik: enyészet, árnyék, vég, odaát, hátra, elmúlás, csönd, semmi. Különleges jelentésre tesz ezek közül a *semmi*, ami látszólag csak mellékesen, beszélt nyelvi fordulatként, hangsúlytalan helyzetben áll: „*semmi sem történt. csak meg / érintett pár apró, zavaró körülmény*” (*Másként mesélnéd*); „*mit mondhat élő a halónak? / s főleg mit mondhatok / anyámnak én, amikor soha / nem mondtam neki semmi / fontosat*” (*Nem hívtam*); „*hazaérve aztán rendezgetni kezdtem lim-lom / örökségem. egyrészt mutatnám a gyerekeknek / (érdeklí öket?), másrészt zavar, amikor rám / nyitnak. mik ezek az érzélgős semmiségek?*” (*Egy érzés leltározhatatlansága*); „*szívem, mondom halkan, / baj van. semmi vész, nyugtat félálomban / feleségem. pszichés az egész. (...) meg-megpihen / a szorongás, hogy aztán újult erővel verje / mellkasom. semmi gond, nyugtat az ismerős / orvos:*” (*Ritmuszavar*) (Kiemelések tőlem. S. F.) „*Csak a szorongás Semmijének világos éjszakájában keletkezik a létező mint olyan eredendő nyitottsága: hogy az létező – és nem Semmi. (...) Jelenvaló-lét annyit tesz: beletartottság a Semmibe.*” (V. ö. Heidegger: *Mi a metafizika?* Osiris, 2003. 112–117. passim). Látható: a *semmi* jelentősége és tartalma Heidegger felől olvasva válik igazán nyilvánvalóvá. A „*semmi sem történt*” tehát éppen az ellenkezőjét jelenti: ebben a pillanatban valójában maga a *Semmi* volt jelen. Az élő a halónak csak a *Semmit* mondhatná, mert ez a legnagyobb ok a félelemre, de nem akarja bántani, ezért nem mond semmit, hallgat. De a hallgatásban a csönd éppen a lét *Semmijét*, tehát önmagát mondja ki: „*sűrűbb a csend, mint amiből csak / a szó hiányzik: félbehagyott ima, / kiköpött káromkodás.*” (*Ok és okozat*). „*Az érzélgős semmiségek*” egyáltalán „*nem semmik*”, nagyon is valamik, mert maga a *Semmi*, az éppen elmúló létezőhöz kapcsolódó érzelmi viszony tárgyai, tehát metonimikusan közvetlenül a halál kézbe tartása. A *semmi* a legnagyobb vész, a *semmit* sem sejtés pedig a lét-, és így a halálfelejtés védekező mechanizmusa, a belefelejtkezés a gondtalan tevése-vevésbe, amely elrejtí a *Semmi* igazságát.

A másik, jelentőségében ehhez mérhető motívum a kötetben az átsuhanás, az átsiklás, az eltűnés, amely gyakran összekapcsolódik a *semmi*, az elmúlás, az átváltozás képeivel: „*átmeneti szép vak / olat (...) át // meneti kabátot hord az ősz*” (*Legszebb álarcai*); „*lassú vagy gyors / az enyészet. suhan / és robajlik, robajlik a tánc*” (*Az ittlét öröme*); „*s már át is suhantam / a hidon. semmi sem történt. csak meg / érintett pár apró, zavaró körülmény.*” (*Másként mesélnéd*). A múltban az aljnővényzet szűrőssága volt az „*apró, zavaró körülmény*” a szeretkezés folyamatában, ma a létidő és a *semmi* egymáson történő átsuhanása, a halál érintése az. „*amíg el nem tűnnek régi tavaszokban, / míg el nem tűnünk az égi locspocokban*” (*Míg el nem tűnünk*); „*a délután fölött ragadozó / madár (árnyéka átsuhan / a kerten). nem néz föl – úgyis tudja*” (*Kertben*); „*a fájdalom // taszít-e odaát, vagy inkább az elhitt / bizonyosság, ami vonz?*” (*Jó lenne már*); (Kiemelések tőlem. S. F.) Az átsuhanás, az elmenet, az eltűnés tehát nem más, mint a *transzcendencia*, a *felülemelkedés*, az *át-lét* a *semmibe*: „*köznapi ügyeken túl, halálon innen*” (*Ülök ágyadnál*). (Kiemelések tőlem. S. F.) Vagyis az életen túl, és az elmúláson innen, mert a halál a *metafizika* vége, és egyben kezdete is: „*a holttest sosem az, akit szerettünk, / akihez viszonyultunk. hisz addig vagyunk, / amíg a tudat. (a többi: anyag, elem, csont, hús). / aztán csak emléknym ismerősökben*” (*Nem maradt idő*). Amikor az ember át-ér a *semmibe* akkor *át-éli* a *semmit*, és ezért ekkor van igazán jelen a léteben, mert ekkor nem felejtí el a lét *semmijét*, a *semmi* létét, élete ekkor válik igazán ön-azonos *ittlété*. Mivel a költészet a lét vége, ezért a művészet az, ami megnyitja a létet, amikor *túlme*gy a fizikain, mert az igazi *metafizika*: a létben megtapasztalni a *semmit*, a *túl-létet*. Jenei Gyula kötete a kortárs magyar líra kiemelkedő teljesítménye, mert meggyőzően bizonyítja, hogy a költészet létmegértés, hogy a vers a létidő nyelvi elfedtségének felfedése, tehát az igazság teremtő megőrzése a *Semmiben*.

(*Fiatal Írók Szövetsége, Bp., 2011*)

Gömöri György

Erdélyi átvilágítás

(Kántor Lajos: Konglomerát)

Kicsit furcsa, idegenszerű címe van Kántor Lajos új könyvének, a *Konglomerátnak*. A zárójelbe tett alcím (Erdély) persze megmagyarázza, miről van szó, egy olyan helyrajzi és történelmi egységről, amelynek különleges súlyát éppen sokszínű összetettsége adja meg. Maga a könyv is összetett, illetve nagyrészt összevágott három szerző szövegeiből, ők állnak Kántor Lajos vizsgálódásainak a középpontjában, akik közül egy, a legfiatalabb, lírai költő, egy irodalomkritikus és szerkesztő, egy pedig egyesíti magában a költőt és az irodalomtudóst: Szilágyi Domokos, Gaál Gábor és Szabédi László.

Ez a három ember emblematisz alakja az erdélyi magyar szellemiségnek. Kántor, illetve a könyv „Sebestyén” álnév mögé húzódó narrátora mindhármukat jól ismerte, pontosabban azt hitte, jól ismeri. De mivel a rendszerváltás után betekintést nyert hőseinek bizalmas irataiba, feljegyzéseibe, és azokat összevetette a hivatalos fórumokon elhangzott szövegekkel, 2012-ben más következtetéseket vont le belőlük, mint tette volna 20–25 évvel korábban. Megtudta például, milyen motiváció, milyen félelmek, vagy meggondolások rejtőztek az éppen megkötendő kompromisszumok mögött. Magyarán mondva, bár a kisebbségi helyzet gyakran beszűkítette a lehetőségeket, nem volt mindegy, hogy valaki 1945-ben, 1956-ban, vagy éppen 1968-ban mennyire mert kiállni romániai magyar érdekekért, amelyek nem mindig estek egybe a magyarországi nemzettest akkori értékeivel vagy érdekeivel.

Egy másik címszó talán az ismétlődő kudarcok magyarázata lehetne, hiszen a tény, hogy az orthodox marxista gondolkodású, de az erdélyi társadalom szempontjából (főleg a két háború között nélkülözhetetlen) Gaál Gábor éppúgy, mint a költőnek és szabadabb gondolkodónak egyaránt fontos Szabédi László élete végül is kudarcokba torkollt, pontos elemzést igényelt. Szabédihez hasonlóan a legkevésbé determinált gondolkodású „Szis”, vagyis Szilágyi Domokos is öngyilkos lett, ami arra mutat, az erdélyi sors gyakran sodor megoldhatatlan helyzetekbe tehetséges, ambiciózus, kitűnő embereket. A *Konglomerát* ezeken a lényegében tragikus életutat bejáró embereken keresztül próbálja érzékeltetni az erdélyi magyarság alakváltozásait.

Kántor Lajos általában előítéletek nélkül, realista módon igyekszik megközelíteni szereplőit. Gaál Gáborról, aki a két háború közti baloldali *Korunkat* szerkesztette, amibe a többi közt Déry Tibor, Illyés Gyula és Sinkó Ervin is írtak, megjegyzi, mennyire gátolta őt a helyzetfelismerésben merev osztályszemlélete. (Ugyanez elmondható a munkás származású, négy elemi iskolát végzett autodidakta Nagy Istvánról, akit végül ugyancsak felőrölt a Ceausescu-féle önkényuralom hatalmi gépezete.) Szabédiban Kántor azt a jőzanságot tiszteli, amivel a külföldi egyetemeken tanult, tehát művelt és a magyar kisebbség sorsáért aggódó tudós szemlélte az erdélyi helyzet alakulását, jóllehet közben maga is kisebb-nagyobb kompromisszumokra kényszerült. Szabédi nem volt igazán marxista, bár az ötvenes években tett egyes megnyilatkozásai ezt a látszatot kelthették, de például hűségnyilatkozatai ellenére a „pacsirta (szabad énekesmadár?)ügyben” őt is támadták mint moralizáló, tehát gyanús, a pártvonalat nem mindig követő értelmiségit. Az ő esetében az 1956 utáni kegyetlen romániai megtorlások légkörében még a politikai realizmus és kompromisszum-keresés is kevésnek bizonyult – nyilvános megszégyenítése után már csak az öngyilkosság látszott számára az egyetlen kiútnak.

A *Konglomerát* húsz fejezetbe, ún. „szemináriumok” köré szerveződik. Ezek között vannak olyanok, amelyekben Gaál szembekerül Szabédival, vagy éppen csak találkoznak, egyikük elvezet bennünket a dési kaszárnyába 1941-ben, ahol mindketten mint tartalékos behívottak tartózkodtak. Kántor azonban nem említi azt a jól ismert tényt, hogy Gaált, mint „megbízhatatlan baloldalt” nem frontszolgálatra, hanem egy munkaszolgálatos századhoz hívták be először – parancsnoknak. Aminek két haszna is volt: Gaál a lehető legemberségesebb módon bánt a többségükben zsidó munkaszolgálatosokkal, és így nem is kellett elhagynia Észak-Erdélyt.

A további fejezetek közül különösen érdekes a „tizedik szeminárium”, ami Szabédi László megpróbáltatásairól szól az ötvenes években. Ezeket részben túlbuzgó magyar kollégáinak köszönhetjük, akik közül elég dicstelen szerep jutott Csehi Gyulának és Bányai László egyetemi rektornak. (Utóbbival én is beszélgettem még 1956 nyarán, de nem az éppen aktuális pártvonalról, hanem Bányai ifjúkori barátjáról, Dsida Jenőről.) És dermesztő a mód, ahogy a lapszerkesztők átírják (átíratják?) Szabédivel *Bánva ismerem fel* című önvádoló, de tisztességes hangú versét, amiből a nyomtatott közlésben pártos csasztuska lesz, azzal a megalázó betoldással, hogy „vezessen a sztálini párt”. Nehezen tudnék választ adni a kérdésre, miért ment bele ebbe Kántor krónikájának talán letragikusabb sorsú hőse, Szabédi László? Déry Tibortól is követelték (nem kisebb párt-tekintély, mint Révai József!), hogy írja át a *Felelet* második kötetét, de ő erre nem volt hajlandó. Lehet, hogy Romániában a kisebbségi írókra nehezedő kettős nyomás miatt ekkoriban csak nagyon kevesek merték vállalni a dacos ellentmondást?

Egy másik, számomra különösen érdekes fejezete Kántor könyvének az „1956: Tavasz, Nyár, Ősz, Tél”. Ebből kiderül, hogy a szovjet táboron belüli Olvadás ebben az évben Erdélyt is elérte, jöllehet az enyhülés nem tartott sokáig, de most olvastam először *Az őszinteség két napja* című, nemrég kiadott gyűjteményről, amiben Szilágyi Andrásról Földes Lászlóig számosan bírálják a román párt ultrasztálinista vonalát, aminek például a töretlenül marxista Gaál Gábor is korábban áldozatául esett. Ezen a magyar írókat mozgósító pártaktíván 1956 szeptemberében Szabédi László olyan bátran és szépen beszélt a romániai magyarság jogairól, mint kevesen mások. Követelte például, hogy román gyermekek is tanulhassák a magyar kisebbség nyelvét – „az államnak kötelessége erre módot adni”! és véleménye szerint soha nem lesz „testvéries együttélés” Romániában, ha az állam a románosítást tartja fő feladatának és nem engedélyezi a kétnyelvű kolozsvári feliratok bevezetését. (Utóbbi különben a rendszerváltás óta a romániai magyarság Európai Unió által garantált joga, de nem tudni, hol és mennyire valósult meg.)

Mindezeket a jelenlévő román miniszter, Miron Constantinescu tudomásul veszi, feljegyezi, de közbejön ötvenhat októbere, a magyar forradalom. Az erre történő romániai magyar reakciók története tanulságos, beleértve a számos író által aláírt 1956. november hatodikai levelet, ami mélyen elítéli a magyarországi „ellenforradalmat”. Ezt Szabédi László is aláírta, bár egy másik, a magyar írókhoz írandó, kioktató hangú levél aláírását már megtagadta. (A félreállított Gaál Gábor az egészből szerencsésen kimaradt.) Ami a fiatalabb nemzedék hozzáállását a forradalomhoz illeti, itt Kántor Lajos azt a Lászlóffy Aladárt idézi, aki éppen Pesten ragadt az „események” alatt, s aki hosszan értekezik élményeiről, majd a hazatérése utáni letartóztatásról – de kevesen ismerik a fiatal Lászlóffy versét (*Ébresztő a forradalom első reggelén*), amit azokban a napokban vetett papírra, s csak számos évvel később jelenhetett meg nyomtatásban (204. oldal). A súlyos romániai megtorlásról, Paskándi Géza és mások bebörtönzéséről már elég sokan hallottak, de még Szilágyi Domokos későbbi államvédelmi beszervezése is összefügg azzal a szörnyű fenyegetettséggel, aminek légkörében az 56-ban véleményüket akár csak egy-egy odavetett mondat vagy házsongárdi látogatás formájában kinyilvánító fiatal magyarok éltek.

Mulatságos kitérő Kántor könyvében a „Turul-Cola?” című fejezet, ami Krzysztof Varga félmagyar lengyel író *Turulpörkölt* című könyvének ismertetése és bírálata. Varga ugyanis a magyar melabú okait a nehéz magyar konyhával kapcsolja össze, ami megfekszi az ember gyomrát, majd landol a következtetésre jut, hogy „A magyarok leginkább a vereség édes ízéért vannak oda”. Ezzel Kántor nem ért egyet, és bár Varga könyvének számos kitétele mulattatja, úgy gondolja, a lengyel szerzőnek lenne mit tanulnia Szilágyi Domokostól, aki 1974-ben *Magyarok* címmel közzétett egy Ady Endre szellemében fogant önmarcangoló, nemzetbíráló verset. Ebből kitűnik, hogy nem annyira (az azóta egyébként erőteljesen zsirtalanabbá, nyugatosabbá váló) magyar konyha okozza bajainkat, hanem a hamis történelemszemlélet, az,

amit egy angol történész nemrégén úgy fogalmazott meg, hogy „*a magyarok mindig elvárják, hogy a Nyugat különleges népként kezelje őket*”, vagyis más mércét alkalmazzon rájuk, (ránk) mint mondjuk a szlovákokra, horvátokra, vagy a románokra. Szilágyi keserűen írja a magyarságról: „*Cigány egy nép. Nem hogy tudatlan, / nem az a baj: nem is akar / tanulni!*” Ahelyett, hogy folyton azt hangoztatnánk, milyen tehetséges nép is a magyar, és hogy mennyit „*rágalmaznak*” újabban Nyugaton, nem ártana Szilágyi fenti sorain elgondolkodni. Lehet, hogy politikusaink a szavazatok maximalizálása érdekében túlságosan hízelgő képet festenek az országról és a nemzet állapotáról, hogy nem képesek néha *kívülről*, mások elfogulatlanabb szemével nézni helyzetünket és lehetőségeinket.

De Kántor könyve végére tartogatja az egyik legdöbbenetesebb felfedezését: mi készítette Szilágyi Domokost, nemzedékének legtehetségesebb erdélyi magyar költőjét arra, hogy aláírja államvédelmi beszervezésének dokumentumát. Ez 1956-tal és egy nagy diákszerellel függött össze, azzal, hogy Szilágyi kihallgatásakor bevallotta, a magyar forradalom követeléseiből sok mindennel egyetértett, és ugyanakkor menteni próbált egy bölcsészhallgató lányt, akit szintén a letartóztatás veszélye fenyegetett. A költő testvérének véleménye szerint ezután, 1958 táján, jelentkezhettek először Szilágyi Domokos öngyilkossági gondolatai. Amelyek végül, jóval később (részben egy családi tragédia hatására), a tervek megvalósításához, Szilágyi öngyilkosságához vezettek. Vagyis a „beszervezettség” önmagában – bár elítélendő – nem lehet egyetlen mércéje egy ember morális tartásának, fontos tudnunk a személyes körülményeket, és azt is, mennyire „teljesítette” a feltételeket az államvédelemmel együttműködő célszemély.

Mint a fentiekből kitűnik, a *Konglomerát* valóban fontos mű, mindenkinek el kell olvasnia, aki nem a „nemzetegyesítő” jelszavak bűvöletében kíván értékítéletet alkotni a romániai magyarság nehéz múltjáról és belső konfliktusokkal terhes jelenéről.

(Kossuth Kiadó, 2012)

Svébis Bence

Állóvíz

Tóth Krisztina: Akvárium

Tóth Krisztina nem éppen az a regényíró alkat: aki költőként kezd, az örökké lírikus marad. A verseskötettel utoljára öt éve jelentkező költőnő már jó ideje a próza felé vezeti tollát. Először nyolc évvel ezelőtt jelent meg novelláskötete, *Vonalkód* címmel, majd ezt követte a *Hazaviszlek, jó?* és a *Pixel*, mely már megelőlegezi a most megjelent első regény szerkezetét. A *Pixel*, bár tárcanovellák sorozata, egységes hálót, rendszert alkotnak a történetek, mivel mind szereplők, mind pedig események újra és újra megjelennek, felbukkannak az egyes írásokban. Ez a hol lazább, hol szorosabb, de mindenféleképpen valamiféle egységesség – vagyis, hogy bár lehet külön-külön kezelni a novellákat, mégis azok olvasása közben egyre erősebben kirajzolódik valami nagyobb egész – jelen könyvre is jellemző. Az *Akvárium*ot ugyanis nem lehet a szó szoros értelmében regényként kezelni.

A *Pixel* laza szövedéke a kis történetekből kirajzolódó nagyobb eseménysorozatok, az akció/reakció kettősségére épülve vált egyszerű novelláskötetből összefüggő művé. Az *Akvárium* azonban ebből a szempontból visszalépés. Egy nagyobb műfaji keretben dolgozik, kispózái szabályrendszerrel. Ugyanakkor ez korántsem új jelenség: a legtöbb lírikus prózaíró hasonlóképpen jár el. A rövidebb történetekből összeálló, anekdotikus szerkesztésmód például Darvasi Lászlónál is megfigyelhető, aki hiába ír öt-hétszáz oldalas nagyregényeket, valójában laza szerkezetben követik egymást hol a helyszínek, hol pedig a szereplők által összetartott történetek. Tóth Krisztina első regényében sincs ez másként.

Adott egy bérház, egy zárt tér, amelyet tulajdonképpen regénytérként is értelmezhetünk. Olyan ez, mint a halakat körülvevő üvegbura. Tóth Krisztina meg is magyarázza, sőt túl is magyarázza, miért adta a címet adta könyvének. Rögtön a mű elején, már-már szájbarágósan tárja elénk a megfejtést: „Az óriási akvárium kódösen gomolygó víz alatti városra hasonlított, föl-le úsztak az algás üveg mögött a guppik. Az algaevő csigák az üvegre tapadtak, és közelről úgy néztek ki, mint a szörnyek. A vizet soha senki nem cserélte, a halak között sajátos egyensúly állt be, mint valami élővizben” – írja Klárimama elhanyagolt, mégis szeretett akváriumáról.

Mindenki determinálva van, s akár a pantomimes, aki eljátssza, hogy előtte fal áll, s nem tud továbbmenni, mindenki be van zárva saját szerencsétlenségébe. Hiába a lakóközösség, itt mindenki egyedül van. A fizikai és szellemi nyomor, az emberi feleslegesség keserű levegője járja be a történeteket. Ahogy Klárimama mondja a kötet végén a kis Vicának: „Neked is minek kellett megszületni”. Úgy tengődik itt mindenki groteszk valójában, hogy gyakran már csak mosolyogni tudunk a tehetetlenségen.

Ebből a fénytörésből nézve Tóth Krisztina könyve rokon drMáriás majdnem tíz évvel ezelőtti novelláskötetével. A *Lomtalanítás* szintén egy lakóházat, egy bontásra váró lakóházat ír le, melyben bizarr, vigasztalan figurák élnek végnapjaikat. Az elhasznátltság, a kilátástalanság dominál itt is, ahol Máriás nem vízzel telt akváriumhoz, hanem magához az omladozó bérházhoz hasonlítja szerencsétlen szereplőit. A legnagyobb különbség azonban mégis abban áll, hogy Máriás novelláíróként írt, melyben az épület egy-egy lakójáról mesél különálló, de mégis egységes történetekben. Tóth Krisztina ezt, illetve valami hasonló szerkezetet próbált regényesíteni, és akart valami nagyobb egészet létrehozni, mely mégis elemeire hullik.

De sokkal nagyobb gond, hogy nincs tisztázva az elbeszélő attitűdje. Az amúgy irodalmi nyelven hőmpölygő történetmesélést a legváratlanabb pillanatokban akasztja meg azzal, hogy egy-egy kifejezés erejéig átveszi szereplőjének nyelvezetét. „Csodálkozott, hogy sehol nem zsi-bongnak gyerekek, mert otthon nála, a környéken szintén volt egy óvoda, de ottan mindig rajcsúroztak.” Mintha folyamatosan csapongna a külső és a belső elbeszélői álláspont közt. Vannak persze részek, ahol ez egyértelműen jelölve van: „Klárímama azt mondta, megint rájuk gyött a ragály, ilyen bűnhődnek, és csóválta a fejét.” Ám ahol ez nem történik meg, kifejezetten zavaró a stilisztikai ugrándozás.

További probléma, hogy rettenetesen sűrű szövésű könyv lett az *Akvárium*. Egymást érik, egymásból szabadulnak elő a történetek; sok, megterhelő az információ. Nincs szusszanásnyi szünet, csak ömlik, ömlik a mesélhetnék. Erre még pluszteherként jön az, ami Tóth Krisztinánál mind ez idáig éppen erény volt: az érzéletes részletezés. Valószínűleg lírikus alkatából fakad, hogy mindenre fókuszál. Észreveszi a legapróbb részleteket, és éppen ilyen aprólékossággal akarja visszaadni azokat. De míg a költészet megkívánja ezt, sőt még egy tárcanovellában is szimpatikus gesztus, a regényformának éppen hogy terhére van.

Képtelen vagyok jó szívvel üdvözölni Tóth Krisztina első regénykísérletét. Az *Akvárium* bár minden jegyet tartalmaz, amiért szeretjük szerzőjét, az összkép mégis sokkal haloványabb, mint eddig bármikor.

(Magvető, 2013)

E számunkat nyomta és kötötte a Print 2000 Nyomda Kft.



6000 Kecskemét, Nyomda u. 8.
Tel.: +36 76 501 240; Fax: +36 76 501 249
E-mail: info@print2000.hu
www.print2000.hu

Folyóiratunk megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap

